

Боро МИТРОВСКИ

ЗАВРШНИТЕ ОПЕРАЦИИ ЗА ОСЛОБОДУВАЊЕТО НА МАКЕДОНИЈА

I. ПОВАЖНИТЕ НАСТАНИ ВО МАКЕДОНИЈА ДО ПОЧЕТОКОТ НА ОКТОМВРИ 1944 ГОДИНА

1. Прераснувањето на оружената борба во општонародно востание на македонскиот народ

Општата воено-политичка состојба на европското боиште, каде што иницијативата премина на страната на сојузниците, посебно високиот степен на развој на народноослободителната борба и револуција во другите краишта на Југославија, имаа силен одраз и врз високиот степен на развој на востанието во Македонија.¹⁾

Во 1944 година партиското и военото раководство на Македонија презедоа низа значителни воено-политички мерки за натамошното проширување на постигнатите успеси во 1943 година. Имајќи ја јасната платформа во своето дејствување, која се темелеше врз општата линија и врз ставовите на КПЈ, Комунистичката партија на Македонија во оваа година својата активност ја насочи во неколку правци, кои беа од витално значење за извојување, во заедница со другите народи на Југославија, на националната и социјалната слобода. За таа цел, Партијата го насочи тежиштето на својата работа кон проширување на народноослободителната борба на целата територија на Македонија, преку која го зацврстувахе единството на масите и го вклучуваше во движење секој патриот кој беше готов да се бори против окупаторите и домашните предавници, без оглед на неговата национална, верска и идеолошка припадност.²⁾

¹⁾ Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945 (натаму: Ослободилачки рат), Војноисторијски институт, Београд 1965, кн. 2, стр. 247—249.

²⁾ Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа (натаму: Зборник докумената), Војноисторијски институт ЈНА, Београд 1954, том VII, кн. 3, док. 31, 74, 79, 92.

Посебно внимание Централниот комитет на КПМ му посвети на засилување на подготовките за одржување на Првото заседание на АСНОМ со едновременно доградување и зацврстување на народната власт и на антифашистичките и политичките организации — НОФ, АФЖ, младински и други.³⁾

Третата покрупна акција на Комунистичката партија на Македонија во оваа фаза на народноослободителната борба беше натамошна изградба на НОВ — зацврстување на постојните и формирање нови и покрупни единици — дивизии и корпуси, поради преоѓање на повисок степен на воена организација, без кое не би можеле да се преземат покрупни воени операции за ослободување на земјата.

Партијата, исто така, посебно внимание му посвети на зацврстувањето на единството на масите помеѓу македонскиот народ и народностите од Македонија, зашто тоа беше во исто време и борба против сите народни предавници и на силите на контрареволуцијата: ВМР-овците, балистите, дражикевците и др., кои со својата пропаганда и со лажните ветувања настојуваша да го разбијат тоа единство и со тоа да ги зачуваат своите егоистички и класни позиции. Нужно е да се истакне дека при спроведување на овие задачи значителен придонес дадоа во прибирање на масите и младината за НОД органите на НОФ, АФЖ, скоевските и младинските организации.⁴⁾

По неуспешната непријателска офанзива во мај и јуни 1944 против единиците на НОВ и ПО на Македонија, јужно-моравските и косовските единици (позната како Пролетна офанзива) беше проширена постојната слободна територија на Козјак и Кожуф Планина, а на Осогово, Плачковица и во Западна Македонија беа создадени нови слободни територии, така што цела Македонија, освен постојаните непријателски гарнизони (Скопје, Куманово, Велес, Кавадарци, Прилеп, Битола, Ресен, Штип, Струмица, Гевгелија и некои други) и на одделни упоришта по должината на комуникациите, беше под контрола на единиците на НОВ и ПО на Македонија.

По тие успеси, им беа упатени на партиските организации и на народноослободителните одбори директиви да ја позасилат својата работа за избирање делегати за АСНОМ. Кога беше сè подготвено, како што е познато, на 2 август 1944, во манастирот Прохор Пчински, беше одржано Првото заседание на АСНОМ на кое присуствуваа 122 претставници — делегати на македонскиот народ и на народностите. На заседанието, во духот на одлуките од Второто заседание на АВНОЈ, беше потврдена државноправната положба на Македонија како рамноправна федерална единица во рамките на Демократска Федеративна Југославија; АСНОМ се конституира во највисок претставнич-

³⁾ Исто, док. 32, 34.

⁴⁾ Исто, док. 41, 49.

ки, законодавен и извршен орган на македонскиот народ; беше донесена одлука за највисоките органи на власта и воведување на македонскиот јазик како службен јазик во Македонија. Потоа беше донесена Декларација за основните права на граѓаните, одобрена беше работата на Иницијативниот одбор за свикнување на АСНОМ и работата на Главниот штаб на НОВ и ПО на Македонија. По повод на одржаното заседание, на народот му беше упатен Манифест и проглас, преку кои беше запознат со донесените одлуки и повикан да ја засили борбата против окупаторите и домашните предатели.⁵⁾

Одлуките на Првото заседание на АСНОМ силно се одразија во Македонија. Тие политички го дотепаа не само окупаторот, туку и привржениците на Ванчо Михајлов, зашто овие последните, закривајќи се зад своите демагошки пароли за автономна Македонија, се надеваа, дека со помош на Германците, ќе ја преземат власта во свои раце. Исто така политички беа дотепани и привржениците на Бали комбетар и на четничкото движење на Дража Михајловиќ.

Веднаш по Првото заседание на АСНОМ, Централниот комитет на КП Македонија одржа на 4 август состанок, на кој беа донесени следниве одлуки: да се пристапи кон целосна изградба на органите на народната власт и на државната управа на целата територија на Македонија; да се конституира Главниот одбор на Единствениот народноослободителен фронт; за што поуспешно завршување на борбите за ослободување на Македонија, да се спроведе општа мобилизација и да се формираат дивизии, како и да се мобилизира народното стопанство за потребите и за помош на фронтот. Од состанокот е упатен проглас до македонскиот народ, до народностите и до етничките групи, до работниците, селаните, интелигенцијата и младината на Македонија, со кој се повикуваат да ја засилат борбата против окупаторот и домашните предавници за конечно ослободување на земјата во заедница со другите братски народи на Југославија.⁶⁾

Мерките што ги презедоа Централниот комитет и Главниот штаб на Македонија набргу се покажаа како правилни. Одобрувајќи ги одлуките на Првото заседание на АСНОМ и одзивајќи се на повикот на Централниот комитет на КПМ, македонскиот народ во целост пристапи во народноослободителната борба. Се пополнуваа, зацврстуваа и јакнеа постојните единици и се формираа нови такви. На 6 август Главниот штаб на Македонија издаде наредба⁷⁾ македонското подрачје да се

⁵⁾ Историјски архив Комунистичке партије Југославије (натаму: Историјски архив), том VII, Београд 1951, док. 117, 118, 119, 120.

⁶⁾ Исто, док. 121.

⁷⁾ Архив на Војноисториски институт (натаму: Архив ВИИ), к. 232, док. 5/1; к. 233, док. 5/5 и к. 240, док. 1—2/4.

подели на четири оперативни зони заради полесно командување: прва зона Скопска, втора Битоласка, трета Брегалничко-струмичка и четврта Дебарско-кичевска. Оваа наредба произлегуваше од директивата на Врховниот штаб на НОВ и ПОЈ поради обединување и поцврсто поврзување на дејствијата на бригадите и партизанските одреди и поради формирање дивизии, воено-заднински установи и органи, како и за што поорганизирано прифаќање на нови борци и нивно вклучување во нови и покрупни единици. Главниот штаб им нареди на штабовите на прва, втора и трета оперативна зона, со оглед на големиот прилив на борци, да формираат по две дивизии, а на Штабот на четвртата оперативна зона да формира една дивизија.

До почетокот на септември беа формирани: 5, 6, 7, 8, 9, 10 македонска и Поречка (подоцна преименувана во 15 македонска) НО бригада, а нешто подоцна беа формирани 11, 12, 13 и 14 македонска НО бригада и 4 шиптарска (албанска) НО бригада. Во тоа време дејствуваа околу 14 партизански одреди, кои подоцна прераснуваат во бригади или влегуваат во веќе формираните бригади.⁸⁾ Од 2, 9 и 10 македонска бригада, на 25 август е формирана во село Шешково (близу Кавадарци) прва македонска — 41 дивизија на НОВЈ⁹⁾ на територијата на втора оперативна зона; на 7 септември во село Лисиче (кај Велес) од 3, 8 и 12 македонска бригада се формира 42 дивизија на НОВЈ;¹⁰⁾ на 10 септември, во село Црноец (кај Битола) од 5 и 7 македонска бригада и од Битолско-преспанскиот партизански одред, се формира 49 дивизија на НОВЈ;¹¹⁾ на 17 септември, во село Митрашинци (близу Берово), од 4, 13 и 14 македонска бригада и Артилериската бригада се формира 50 дивизија на НОВЈ,¹²⁾ а на 28 септември, во село Пласница (кај Кичево), од 1, 6 и 15 македонска и 4 шиптарска (албанска) бригада 48 дивизија на НОВЈ.¹³⁾

Покрај тоа, Главниот штаб на Македонија на 8 август издаде наредба,¹⁴⁾ од младинците кои доброволно пристапуваат во редовите на НОВ, да се формираат специјални младински единици — пионерски, минофрлачки, митралески, противколски и извидувачки младински водови, кои подоцна би прераснале во младински чети, баталјони и бригади. На истиот ден, Главниот штаб на Македонија издаде наредба¹⁵⁾ за организа-

⁸⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 344.

⁹⁾ Исто, Архив, ВИИ, к. 1308, док. 1/8.

¹⁰⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 39.

¹¹⁾ Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 877.

¹²⁾ Архив ВИИ, к. 1366, док. 2—1/11; к. 1384, док. 1/2.

¹³⁾ Исто, к. 1364, док. 1—1/2 и 2—24/2.

¹⁴⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 5.

¹⁵⁾ Архив ВИИ, к. 240, док. 1—9/4.

ционата структура и за задачите на корпусите, на командите на подрачја и на командите на места. Според таа наредба, во секое окружно место требаше да се формира Команда на подрачје со по еден баталјон борци, а во секое околско место Команда на место, со по една чета борци. Новоформираните команди на подрачја и на места, одиграа во наредниот период голема улога во снабдувањето на единиците, во обезбедувањето и контролата на слободните територии и во прифаќањето нови борци, во нивното обучување и испраќање во оперативните единици, додека четите и баталјоните, формирани при командите на подрачја и на места, учествуваа со оперативните единици во ослободувањето на градови и места на своите подрачја.

Процесот на формирање и изградба на органите на народната власт достигна таков пораст, што за време на Првото заседание на АСНОМ, според некои податоци, на територијата на Македонија имало околу 500 НО одбори — градски, општински, околски, а најмногу селски.¹⁶⁾ Меѓутоа, може да се тврди дека при капитулацијата на Бугарија целосно власта беше преземена од страна на НО одбори и од другите органи на НОБ.

Таков развој на оружената борба, на единиците на НОБ, на органите на народната власт и на општествено-политичките организации на фронтот и во заднината, придонесоа оружената борба на македонскиот народ и на народностите да препасне во општонародно востание, во кое населението целосно беше вклучено и на некој начин даваше придонес во напорите за ослободување на земјата. Низ таа борба и револуција не беше разбивана само окупаторската власт, туку и целокупниот класно-буржоаски поредок.

2. Дејствијата на НОБ и ПО на Македонија до испаѓањето на Бугарија од Хитлеровската коалиција

Во врска со наредбата на Главниот штаб на Македонија, во август единиците на НОБ систематски ги уништуваа непријателските посади, објектите по должината на комуникациите и административниот и полицискиот апарат, кој беше задржан во некои села.

За да ја поправи некако состојбата на своите трупи и на административниот апарат, бугарскиот окупатор почна да подготвува нова офанзива на секторот: Куманово — Крива Паланка — Врање. За успех на оваа офанзива, која, покрај дру-

¹⁶⁾ Д-р Миле Тодоровски: Партизанските одреди и народноослободителната војна на Македонија во ослободителната војна и револуција 1941—1944, Скопје 1972, стр. 258.

гото, би ја осигурала магистралата Солун — Скопје — Ниш — Белград, беа посебно заинтересирани Германците и затоа на Бугарите им ветија и свои три дивизии за учество во неа. Меѓутоа, офанзивата не беше изведена. Таа требаше да започне кон крајот на август, но тогаш, по капитулацијата на Романија, положбата во Бугарија толку беше влошена, што се очекуваше само денот кога и нејзината армија ќе капитулира.

Офанзивата не беше спроведена, но бугарскиот окупатор се обиде во втората половина на август да ги поврати некои свои упоришта на подрачјето: Куманово — Крива Паланка и Босилеград — Врање, како и на Плачковица Планина.¹⁷⁾ Делови од бугарската 17 и 29 дивизија презедоа напад, но наидоа на силен отпор од единиците на НОВ. Особено тешки борби беа водени од 14 до 17 август на Плачковица. Во четиридневните борби на Готен, Паруца, Лисец и на Бел Камен, 4 македонска бригада ги разби и ги поврати во своите гарнизони деловите на 17 бугарска дивизија. Исползувајќи ја збунетоста на непријателот, особено на неговите разбиени единици, Бригадата продолжи за Берово, при што, без поголем отпор, го зазеде на 28 август, а на 30 август ја зазеде и Виница.¹⁸⁾

Во овој период единиците на 1 оперативна зона (3 и 8 бригада и единиците на Кумановското воено подрачје), заедно со деловите на 22 српска дивизија, вршеа постојани напади на комуникацијата Куманово — Бујановац — Врање¹⁹⁾, а единиците на 2 оперативна зона на комуникацијата Битола — Прилеп и Гевгелија — Велес. Во исто време, овие единици ги напаѓаа германските колони кои од Грција беа упатувани на југословенското боиште.

Успешните дејствија на 1 македонска и 1 косовско-метохиска бригада во Западна Македонија, како и големата слободна територија на Караорман Планина и повторното заземање на Дебар на 1 август, многу ја загрижија германската команда поради загрозеноста на комуникациите, кои од Албанија, преку Западна Македонија, водеа за Скопје.²⁰⁾

За да го очисти подрачјето југоисточно од Дебар и да ја ослободи комуникацијата: Струга — Дебар — Маврово — Гостивар за сообраќај, германската команда во Албанија формира борбена група „Bürgermeister“, со која презеде операција под името „Fritz“.²¹⁾ Оваа акција започна на 9 август и траеше околу десетина дена. Многу тешки борби се водени, со пого-

¹⁷⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 344—345.

¹⁸⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 36, 37.

¹⁹⁾ Архив ВИИ, к. 234, док. 10—2/1; к. 1316, док. 5—5/2 5—5/2; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 4, 7, 8, 10, 17, 19, 21, 22, 26, 179, 180.

²⁰⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 17, 24, 28.

²¹⁾ Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-78 (Национален архив Вашингтон) ф. 322/6289680-82, 6289685-86; НАВ-Н-Т-311, ф. 192/432-435, ф. 285/964-965.

леми загуби од обете страни, на Караорман Планина и во Струшка Малесија. Непријателот успеа да избеа на гребенот од планината, од каде што 1 македонска бригада се повлече за Бистра Планина. Германската борбена група, сметајќи дека со тоа е отстранета опасноста од натамошни напади на силите од НОВ на спомнатата комуникација, постепено се повлече за Елбасан (Албанија). Меѓутоа, штом се средија, единиците на НОВ започнаа нови напади. Германската команда, ангажирајќи ги деловите на својата 181 и 297 дивизија, сега изведува операција под името „Fuchsbau“ (Лисичја дупка)²² во долината на Црн Дрим по должината на комуникацијата Пишкопеја — Кукес (Албанија) и река Радика — по должината на комуникацијата Дебар — Гостивар. За оваа операција беа формирани четири борбени групи — двете од нив беа ангажирани на територијата на Албанија, а другите две на нашата територија. Покрај германските сили, во оваа операција, беа ангажирани околу 200 балисти и делови од дивизијата „Скендербег“. По предлог од Командата на Југоисток, Врховната команда на Вермахтот на 30 август одобри да се напушти упориштето Дебар, така што единиците на НОВ ја повратија слободната територија помеѓу Охрид — Струга и Дебар.

3. Дејствија на комуникации од 1 до 7 септември 1944 — Операција „Ретвик“

Во ситуација кога Германците започнаа да вршат поместување на своите трупи од Грција и Албанија поради засилување на својата одбрана во Јужен Банат и поместување на своите сили во Југославија поради засилување на одбраната на Белград и во Источна Србија, Врховниот командант на НОВ и ПОЈ водеше разговори во Казерта и Неапол — од 6 до 14 август, со сојузничките команданти за Средоземјето, со генерал Хенри Вилсон и со премиерот на Велика Британија Винстон Черчил.²³)

Генерал Вилсон му предложи на маршал Тито план за заеднички дејствија на сојузничките Балкански воздухопловни сили (наречени ВАФ) со единиците на НОВ и ПОЈ на оние комуникации во Југославија, кои беа од големо значење за германските вооружени сили. Според тој предлог (од 11 август), за главни објекти на нападот беа одредени железничките пруги: Љубљана — Белград, патот и железничката магистрала Бел-

²²) Исто, НАВ-Н-Т-311, ф. 190/763—1007.

²³) Зборник докумената, том IV, кн. 28, док. 114 и кн. 29, док. 1; Черчил: Други светски рат, Београд 1964, кн. 6, стр. 82—89; Милован Целебџић: Дејства на комуникације у Југославији од 1. до 7. септембра 1944. године — Операција „Ratweek“, Војноисторијски гласник бр. 3/1970, стр. 9.

град — Ниш — Скопје — Солун и Белград — Ниш — Софија, сообраќајот на Дунав и патната железничка мрежа, која од долината на Сава излегува кон Јадранско Море.

Оваа комбинирана сојузничка (Англо-американска-југословенска) операција — наречена „Ретвик“ (Ratweek — Недела на глувци), беше предвидено да се изведе од 1 до 7 септември 1944 год. Нточно, требаше да трае 7 дена и 8 ноќи, така што авионите на ВАФ да дејствуваат преку ден, а единиците на НОВ и ПОЈ преку ноќ. Целта беше да се парализира непријателскиот сообраќај на главните комуникации во Југославија и да се забави планското повлекување на германските единици од Грција и Албанија преку Југославија, како и движењето на германските единици во Југославија.²⁴⁾

Во нацртот на планот, кој до 11 август го разработи во Бари Штабот на ВАФ и заднинскиот Штаб на Британската воена мисија при НОВ и ПОЈ, беше предвидено дејствието на сите 12 корпуси на НОВЈ, потоа на единиците на 4 оперативна зона НОВЈ (Словенија), на Главните штабови на Македонија, Србија и Војводина. Дејствијата требаше да започнат едновременно на 27 комуникации (16 патни, 20 железнички и една речна) во целата земја. Покрај тоа, беа предвидени и дејствија на комуникациите во Црна Гора и Босна и Херцеговина, во случај, ако непријателот се обиде да отвори некои комуникации кои во тоа време беа под полна контрола на единиците на НОВЈ. Сите Главни штабови и спомнатите единици добија шифрирани називи, а беше одреден и начинот за одржување врска поради координација на дејствијата со ВАФ. Покрај тоа, беше разработено дејствието на сојузничката авијација на истите комуникации. Според степенот на важноста и на приоритет, сите комуникации беа распоредени во четири категории.²⁵⁾

Бидејќи Врховниот командант на НОВ и ПОЈ во основа го прифати предлогот за заеднички дејствија, по враќањето на островот Вис на 7 август, им издаде директива на Главните штабови и на штабовите на корпусите, оставајќи им полна иницијатива „за дејствија или поделба на комуникациите според моменталниот распоред на единиците“. Според оваа директива, нападот на комуникациите требало да започне во ноќта помеѓу 31 август и 1 септември и да трае до 7 септември.²⁶⁾

Главниот штаб на Македонија ја доби оваа директива од Врховниот штаб на 22 август. Проширувајќи ја директивата на целата територија на Македонија, Главниот штаб им ја

²⁴⁾ Зборник докумената, том IV, кн. 29, док. 1, 9; том X, кн. 1, док. 26, 38, 40, 41, 50; Милован Целебџић, н. статија, стр. 9, 10.

²⁵⁾ Архив ВИИ, к. 1466/Б, док. 1/1; Милован Целебџић, н. статија, стр. 10, 11.

²⁶⁾ Архив ВИИ, к. 15, док. 11—1, 12—1, 13—1, 14—1, 15—1; к. 15, док. 16—1; к. 211, док. 54—7.

издаде на подредените единици следнава наредба: 41 дивизија да ја руши комуникацијата Прилеп — Велес и во погоден момент да го нападне и да го ослободи Прилеп; 5 бригада да ја руши комуникацијата Чашка — Велес; 1 македонска и 1 косовско-метохиска бригада да ја рвнат пругата Гостивар — Кичево и Кичево — Охрид; 3 македонска бригада да ја руши пругата Скопје — Велес; 11 и 12 бригада да го продолжат рушењето на комуникацијата Куманово — Врање и Куманово — Крива Паланка; 4 македонска бригада и Плачковичкиот, Струмичкиот и Малешевскиот партизански одред да дејствуваат на комуникациите во долината на Брегалница.²⁷⁾

Претходните дејствија, според планот, започнаа нешто порано (на 28 август) со нападот на 1 македонска бригада на железничката пруга Струга — Кичево, која притоа беше разрушена во должина од 3 км и прекината на шест места (во акцијата учествуваа и околу 1 000 селани) и патот Струга — Дебар и Струга — Кичево. Притоа (од 28 август до 2 септември) беа разрушени железничките станици: Сливово, Пресека и Ботун, дигнати во воздух железничките мостови кај селата Мешешта и Песочани и патните мостови кај селата Ботун, Мелничани и Могорче.²⁸⁾

На 1 септември 10 македонска бригада на 41 дивизија го разруши еден од тунелите кај село Богомила, а 2 македонска бригада, на 2 септември, ја разруши железничката станица Богомила. Со рушењето на овој тунел, железничката пруга Прилеп — Велес беше до крајот на војната онеспособена за сообраќај, што многу го отежнуваше движењето на германските единици кои се повлекуваа по овој правец, а особено транспортирањето на воениот материјал, така што Германците беа присилени да организираат превоз на материјали со моторни возила.²⁹⁾

На 2 септември 1 македонска бригада разруши околу 20 км телефонско-телеграфска линија на комуникацијата Струга — Кичево, а на комуникацијата Дебар — Гостивар уништи еден железен мост.

Во тоа време 3 македонска бригада се префрли од Кумановскиот терен, преку реката Пчиња, во реонот на Скопје. Во ноќта 29/30 август бригадата изврши напад на централниот затвор во Идризово (кај Скопје) и ослободи околу 300 политички затвореници, кои скоро сите пристапија во единиците на НОВ. Потоа, бригадата се префрли преку Вардар, јужно од село Драчево, на Велешки терен, одкаде што ги напаѓаше германските транспорти и ја рушеше пругата Велес — Скопје. Таа

²⁷⁾ Архив ВИИ, к. 232, док. 15/1; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 28, 35, 38, 40, 41.

²⁸⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 24, 28.

²⁹⁾ Исто, док. 18; Архив ВИИ, к. 234, док. 11—27/1.

на 3 септември уништи една композиција со германски војници. На 4 септември го сруши тунелот кај село Кожле, а кај Влахчани железничката станица и тунелот во нејзината близина.³⁰⁾

На првтата Велес — Прилеп деловите на 41 дивизија го срушија железничкиот мост долг околу 60 метри, а преку ноќта 3/4 септември 2 македонска бригада ги сруши железничкиот мост кај Кавадарци и тунелот Каску. Во текот на 6 и 7 септември истата бригада уништи три друмски и три железнички мостови на комуникацијата Градско — грчка граница.³¹⁾

На комуникацијата Бујановац — Куманово 11 македонска и 8 бујановачка бригада ги нападнаа железничките станици Бујановац и Глишиќ (Карпош) и ги уништија станичните постројки, пругата и железничкиот возен парк.³²⁾

За ова време, сојузничките авиони многу активно ги напаѓаа германските железнички и патни транспорти, одделно на комуникациската магистрала: Солун — Гевгелија — Градско — Велес и Скопје — Куманово — Врање — Ниш, како и Скопје — Качаник — Приштина. Притоа им нанесе големи штети на транспортните возови, за кое сведочат секојдневните германски извештаи, забавувајќи го на тој начин транспортирањето на трупи и материјали од Грција на север.

Покрај дејствијата на комуникациите, единиците на НОВ на Македонија напаѓаа на помалите непријателски гарнизони. Така, 9 македонска бригада од 41 дивизија, која дејствуваше на територијата на Тиквеш, на 4 септември, по седумчасовна борба, присили да се предадат околу 900 бугарски војници од 14 граничен отсек во селото Крњево.³³⁾ Единаесеттата македонска бригада, која по нападот на железничката пруга во Глишиќ се префрли на Осогово, го нападна бугарскиот гарнизон во селото Страцин, а на 8 септември го ослободи Кратово.³⁴⁾ Првата косовско-метохиска бригада, која на 30 август се префрли на територијата окупирана од Бугарите, го нападна на 6 септември бугарскиот 10 граничен отсек во Македонски Брод и по жестоки борби го протера непријателот и го ослободи местото.³⁵⁾

Со засилените дејствија на нашите единици во август и во почетокот на септември напдно беше дезорганизирана окупаторската власт во Македонија.

³⁰⁾ Исто, док. 26, 35, 41.

³¹⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 18, 41; Архив ВИИ, к. 234, док. 11—27/1, 10—6/1.

³²⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 25, 29, 36, 37.

³³⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 347.

³⁴⁾ Исто, стр. 347.

³⁵⁾ Исто, стр. 347; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 12, 46; Архив ВИИ, к. 234, док. 9—26/1.

4. Политичката ситуација во Бугарија спроти 9 септември 1944 година

Приближувањето на Црвената армија кон границите на Бугарија и напредувањето на сојузниците на западниот фронт, ги присили бугарските владеачки кругови да бараат излез од мошне тешката ситуација, која је водеше земјата во национална катастрофа. Сега и на бугарските владеачки кругови им беше јасно дека сломот на хитлеровската коалиција е неминовен. Неспokoјството ја зафати целата земја... Движењето на отпорот сè повеќе се ширеше... Економската состојба во земјата стануваше се потешка... На владеачката класа и се губеше тлото под нозете, па, притисната од надворешната и внатрешната ситуација, се обиде со промена на владата да ги зачува своите позиции (на први јуни 1944 беше образуван нов кабинет на чело со Иван Багрјанов).³⁶⁾

Иако беше сосема јасно дека Германија не може да го спречи ниту да го промени текот на настаните кои ја водеа кон неминовна и брза капитулација, владата на Багрјанов и владеачките кругови на Бугарија сè уште се надеваа дека поради спротивностите на интересите помеѓу Советскиот Сојуз и Велика Британија и САД ќе дојде до расцеп помеѓу сојузниците и оти Германија така ќе најде излез од тешката ситуација. Затоа, Багрјанов проценуваше дека Бугарија уште некое време може да ѝ остане верна на Германија и да лавира сè дотогаш додека тој лично не се убеди дека Германија и стратегиски и политички ја губи војната. Поради тоа, владата на Бугарија продолжи да ѝ помага на Германија и го одби барањето на советската влада од 12 август 1944 да ги прекине дипломатските односи со Германија.

Но, ваквата политика не ѝ пречеше на бугарската влада истовремено да воспостави контакти и со англо-американските претставници во Турција и во Каиро и бараше преговори заради склучување примирје — но на преговорите не беа постигнати никакви резултати.

Кон крајот на август 1944 Црвената армија изби на романско-бугарската граница во Добруца. Владата на Багрјанов, борејќи се советските трупи да не ја преминат бугарската граница, го употреби својот последен адут и објави „строга неутралност“ на Бугарија во однос на војната помеѓу Германија и Советскиот Сојуз. За тоа на 26 август таа ги извести обете влади, нагласувајќи дека бугарската влада издаде наредба да се разоружат германските единици кои преминуваа од Романија во Бугарија. Меѓутоа, и тоа беше само маневар на

³⁶⁾ Боро Митровски, д-р Венцеслав Глишиќ, Томо Ристовски: Бугарската војска во Југославија 1941—1945, (натаму: Бугарската војска во Југославија 1941—1945), Београд 1971, стр. 223—224,

бугарската влада, зашто германските трупи не беа разоружувани, туку преку бугарска територија со сето вооружување навлегуваа во Југославија. Германските единици дотти успеаја да ги дигнат во воздух воените складови и да ја уништат воената опрема која не можеа да ја земат со себе, а во евакуацијата за извлекување на труците и материјалот го користеа бугарскиот железнички транспорт. Поради ваквите постапки и ваквата „неутралност“, советската влада на 30 август ѝ упати на бугарската влада мошне остра нота. Но, и покрај сите протести на Советите, владата на Муравиев, образувана на 2 септември 1944 година, уште еднаш објави „строга неутралност“ на Бугарија, а практично ја продолжи политиката на своите претходници. Ни владата на Муравиев не ги прекина веднаш дипломатските односи со Германија.

Во таква ситуација советската влада реши да им стави точка на дипломатските маневри на бугарската влада, па на 5 септември 1944 ги прекина дипломатските односи со Бугарија и ѝ објави војна. Владата на Муравиев веднаш, во нокта помеѓу 5 и 6 септември, ја извести советската амбасада во Софија дека бугарската влада ги прекинува дипломатските односи со Германија и ја замоли советската влада за примирје. Дури откако Советскиот Сојуз ја отфрли молбата за примирје, бугарската влада на 8 септември ѝ објави војна на Германија. Воената состојба против Германија стапи во сила на 8 септември во 18 часот.³⁷⁾

Тоа беше ситуацијата во која се наоѓаше Бугарија спроти деветосептемвриските настани.

5. Оценката, реагирањето и преземање мерки од страна на германското воено-политичко раководство во врска со ситуацијата на европското боиште, а посебно на подрачјето на Југоисток

а.) Општата воено-политичка ситуација на европското боиште кон средината на 1944 година

Дејствувајќи во духот на одлуките од Техеранската конференција, сојузничките армии со своите операции ја отворија завршната етапа на Втората светска војна. На советско-германскиот фронт, каде што за целото време на војната беше тежиштето, Црвената армија до крајот на јули 1944 изби на река Висла и се приближуваше кон источните граници на Прусија. Во Јаша-кишиневската операција, труците на 2-от и 3-от украински фронт наполно ја разбија стратегиската гер-

³⁷⁾ Иста книга, стр. 224—226.

манска групација на Групата армии „Јужна Украина“, со што се создадоа услови за напад на Германија од југоисток и во правец на Будимпешта и Виена.

Со офанзивата на Англо-американските сили во Италија (на 4 јуни тие влегоа во Рим) и со десантната операција во Нормандија — операција „Overlord“ — (таа започна на 6 јуни), беше отворен Вториот фронт во Европа и започна рушењето на хитлеровиот „Атлантски бедем“.

Нацистичкиот Трети рајх со тоа беше, во стратегиски поглед, доведен во многу тешка положба. Тој беше загрозен од три страни — од исток, запад и југ.

Овие операции на сојузничките армии уште понепосредно го истакнаа значењето на Балканското боиште, на кое ослободителните армии на Југославија, Грција и Албанија држеа големи делови од националната територија и вазуваа за себе крупни германски сили (според некои податоци, партизанските сили во Албанија во тоа време имаа околу 40.000 борци, а во Грција околу 70.000 борци. Во Југославија, кон почетокот на октомври 1944, НОВ и ПОЈ имаше над 400.000 борци и држеше скоро три четвртини ослободена територија на Југославија).³⁸⁾ Тие сили сериозно го загрозуваа Хитлеровиот одбранбен систем во овој дел на Европа и беа силна потпирка на инвазионите сојузнички сили во евентуалното истоварување на Балканот, на Англо-американските сили во Италија и на јужното крило на Црвената армија во подрачјето во долниот тек на Дунав.

Поради тоа, германската Врховна команда на оружените сили, иако имаше потреба на другите фронтови за зајакнување со нови трупи, на Балканот држеше свои крупни единици, кои, заедно со квинслишките формации, достигнаа цифра од околу еден милион војници. Сите тие формации беа под команда на врховниот воен заповедник на Југоисток генерал-фелдмаршал Максимилијан фон Вајкс (Maximilian von Weichs), со седиште во Белград. Нему му беа подредени: Групата армии „Е“ во Грција и во грчките острови, 2-та оклопна армија на територијата на Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Албанија и труците на Военотправниот командант на Југоисток во Србија, на чело со генерал Фелбер, кој во исто време беше и Воен командант на Србија. Покрај тие сили, на територијата на Истра и Словенија се наоѓаше 97 армиски корпус, подреден на Групата армии „С“ во Италија и уште некои сили кои ѝ припаѓаа на 18-та корпусна област во Австрија.³⁹⁾

³⁸⁾ Антифашистское движение, сопротивления в странах Европы, Москва 1962, стр. 162, 428; Persv Ernest Schramm; Kriegstagebuch des Oberskomandos der Wehrmacht, Band IV, Frankfurt am Main 1961, стр. 81, 93, 607.

³⁹⁾ Петар Вишњић: Операције за ослобођење Србије 1944, Београд 1972, стр. 7—12.

б) Германската процена на ситуацијата на Балканот

Уште на 17 август 1944 командантот за Југоисток Вајкс ѝ ја достави на Врховната команда на Вермахтот својата процена на ситуација во подрачјето на Југоисток. Во неа се истакнува дека Бугарија, под сè посилен притисок на западните сојузници, ќе го напушти сојузништвото со Германија. Како последица на тоа, би дошло до повлекување на силите од 1 бугарски окупационен корпус од Србија и 7 дивизија од Грција. Покрај тоа, се цени во извештајот, дека Бугарија од политички причини може да се откаже и од добиените територии од Македонија и Тракија, со што би настанало и повлекување на 5-та армија од Македонија и 2-от окупационен корпус од Грција.

Во врска со ваквата положба ѝ се предлага на Врховната команда да се подготват, во прво време, германски три дивизии, кои би ги замениле бугарските трупи во Србија, Македонија и Тракија како и шест баталјони и други нужни железнички единици за запоседнување и обезбедување на сообраќајниот коридор: Лесковац — Скопје — Гевгелија.⁴⁰⁾

На 24 август, во присуство на фон Вајкс, Јодл и Варлимонт, Хитлер во своето излагање за политичката положба на Балканот и за начинот на водење борба на територијата на Југоисток истакна, дека како најважна цел на Советскиот Сојуз на Балканот се Дарданелите. Според тоа, истакна Хитлер, проширувањето на советското влијание над Бугарија и Романија, дври нивната окупација, им служи на Русите како потег за создавање комунистичка заднина, потребна за остварување на гореспоменатата цел. Според оцената на Хитлер, Англичаните нема пасивно да се однесуваат кон таквите намери на Советите. Англија отпорано можела да запоседне еден дел од Балканот, како на пример Грција, но тоа не го направила поради политичките соображенија спрема Русија. Во излагањето на Хитлер, исто така, беше истакнато дека Англичаните ќе бидат присилени наскоро да преземат иницијатива во Егејското Море или пак во Грција, за да ги заштитат своите морски патишта во Средоземјето.⁴¹⁾

Во врска со ваквата процена на положбата беа донесени заклучоци за одбрана и евакуација на одделни острови во Грција, каде што се очекуваше истоварување на Англичаните.

На 26 август, командантот за Југоисток ја извести Врховната команда на Вермахтот, дека развојот на ситуацијата во Бугарија може да го присили раководството на Југоисток во

⁴⁰⁾ Архив ВИИ, НАВ+Н+Т—311, ф. 286/67—69.

⁴¹⁾ Исто, НАВ—Н—Т—311, ф. 192/813—815.

најскоро време да ги стави под своја контрола Скопје и железничката пруга Грделица — Скопје — Гевгелија. Во тој случај, задачата на командата на вооружените сили во Скопје би била по секоја цена да го задржи сообраќајниот јазел Скопје сè до пристигнување нови германски сили.⁴²⁾

На 4 септември е одржано во командата за Југоисток во Белград советување, на кое е истакнато:

а) за ситуацијата на Балканот: дека источниот фронт е стабилизирани со исклучок на јужното крило, каде што, по предаството на Романија, останува една голема дупка — бреша. Оценето е, ако Русите го искористат овој погоден момент во создадената ситуација, може да бидат загрозени длабокиот фланг и заднината на Групата армии „F“ (подрачјето на командата на Југоисток);

б) помеѓу западните сојузници и Советскиот Сојуз е забележната заткулисна борба за превласт на Балканот, која во дадениот момент ќе ја искористи германската дипломатија. Во Грција и во бивша Југославија во многу остра форма се судираат интересите на западните сојузници и на Советскиот Сојуз.

Во таква ситуација, истакнато е на советувањето, треба во што пообемна форма да се префрлува тежиштето на операциите од Грција во Македонија и Србија. Секоја минута е од најголемо значење за префрлување на новите сили од јужниот дел на Грција на новата територија. На советувањето се известени присутните дека е во тек евакуацијата на материјали од островите и на германските жени и девојки од Грција во Србија.⁴³⁾

Групата армии „E“ која се наоѓаше во Грција и под команда на заповедникот за Југоисток, влезе по тој начин во состав на источниот фронт, кој се протегаеше низ цела Европа со општиот правец север — југ. Но, помеѓу североисточното крило на Групата армии „E“ — во просторот на Солун — и деловите од силите на 2-а оклопна армија, кои се наоѓаа во состав на источниот фронт околу Ниш и посеверно од него, зјаеа една празнина широка неколку стотини километри, низ која противникот од западната граница на Бугарија можеше за неколку часови да се пробие до единствената, толку важна, комуникација, која водеше од југ на север — т.е. железничката пруга Белград — Солун и по тој начин да го загрози животниот нерв на Групата армии „E“ во Грција.⁴⁴⁾

⁴²⁾ Исто, НАВ—Н—Т—311, ф. 191/618—619.

⁴³⁾ Исто, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/119—122.

⁴⁴⁾ Архив ВИИ, к. 71-а, док. 1/3-а.

Распоред на силите од Групата армии „Е“:

— Командата на Групата армии „Е“	— Солун
— 68-иот армиски корпус:	— Атина
11-та воздухопловна пешадиска дивизија	— Атика,
117-та ловечка дивизија	— Пелопонез,
41-та тврдинска дивизија	— Пелопонез,
— 22-иот брдски армиски корпус:	— Јанина,
104-та ловечка дивизија	— Западна Грција,
— 91-иот армиски корпус	— Солун
4-та СС дивизија	— Северна Грција
— Команда на тврдината Крит:	
22-ра пешадиска дивизија	— Крит,
31-ва тврдинска дивизија	— Крит,
— Командата на Јужен Егеј:	— Родос,
Јуришна дивизија	— Родос,
— 21-иот брдски армиски корпус:	— Тирана,
297-ма пешадиска дивизија	— Албанија,
181-ва пешадиска дивизија	— Црна Гора.

Покрај наведените повисоки штабови и поголеми единици, Групата армии „Е“, покрај малиот број полски-подвижни единици, располагаше уште со многубројни мали единици — околу 35—40 баталјони и околу 100 батерии од разни калибри на артилериски орудија, кои, меѓутоа, беа организирани за посадна улога — одбрана на брегот и затоа тие требаше да се префорираат и да се подготват за отстапен марш.⁴⁵⁾

Според расположливите податоци, силите од Групата армии „Е“ изнесуваа околу 350 — 400.000 луѓе.⁴⁶⁾ Сите тие сили се повлекуваа, почнувајќи од септември до средината на ноември 1944 година, преку Македонија на север. Затоа, при оценување на успехите на НОВ и ПО на Македонија во завршната фаза од народноослободителната борба, треба да се имаат предвид овие цифри, без кои не би можело да се оценат напорите на нашите единици и заднината воопшто.

в) Планирање на тактичко-стратешки варијанти против Бугарија

Германската влада и Врховната команда бидно ги следеа настаните во Бугарија и лавирањето на бугарската влада. За да не ја предизвикаат Бугарија предвреме, тие постапуваа мошне претпазливо. Германците настојуваша да добијат што повеќе во време за да ги извлечат своите сили, кои под притисок на

⁴⁵⁾ Исто.

⁴⁶⁾ Бугарската војска во Југославија 1941—1945, стр. 226.

Црвената армија се повлекуваа преку Бугарија од Романија и за да ги групираат колку што е можно подобро за одбрана. Германија се потплашуваше од брзото преминување на Бугарија кон страната на Советскиот Сојуз, зашто тоа би довело до тешка ситуација и на силите на Групата армии „Е“ во Грција. Според германската процена, се закануваше опасност трупите на Црвената армија да им ја пресечат отстапницата на овие сили во Грција и да им го оневозможат поврзувањето со силите во Југославија. Од тие причини, германската Врховна команда разработи неколку можни тактичко-стратески варијанти, кои зависно од развојот на ситуацијата требаше да се применат против Бугарија. Ова се држеше во најголема тајност и со тоа беа запознаени само најтесен круг луѓе.⁴⁷⁾

На 26 август, германската Врховна команда ѝ ја пренесе на командата за Југоисток Хитлеровата директива⁴⁸⁾ во врска со ситуацијата во Бугарија. Хитлер издаде наредба по никоја цена да не им се дозволи на бугарските единици да ги разоружат германските трупи дислоцирани во Бугарија или оние кои се префрлуваа во Бугарија од Романија. „На таквиот обид да му се одговори со борба до последен човек и куршум“, — стоеше во наредбата.

Хитлер и врховното воено-политичко раководство на Германија беа многу навредени и мошне налутени на постапките на Бугарија, која ја сметаа за свој најверен сојузник во Втората светска војна. Затоа тие предвидоа и репресивни мерки против Бугарија.

Како прва противмерка, Хитлер издаде наредба германската 1 брдска дивизија да се собере за борба околу Ниш, а 4-та СС полициска оклопно-гренадирска дивизија за борба околу Скопје; моторизираниите делови на дивизиите да се распоредат така, што во случај на потреба да можат да излезат на главната комуникација и по најбрз пат да стигнат до Софија. Командата за Југоисток беше известена дека на германските сили во Бугарија им е издадена наредба за состојба на готовност и групирање заради што поорганизирана одбрана во случај на потреба. Окупирањето на Бугарија беше предвидено под шифрата „Hundesohn“ (*операција Кучкин син*).⁴⁹⁾

Хитлеровата директива предвидувааше и друга варијанта: на здоговорен знак „Judes“ (*предавник*)⁵⁰⁾ да се разоружат бугарските сили во Србија и Македонија.

Во врска со развојот на ситуацијата во Бугарија, командата за Југоисток им нареди на потчинените команди, ако бу-

⁴⁷⁾ Исто, стр. 226—227.

⁴⁸⁾ Исто, стр. 227; Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 191/1—238.

⁴⁹⁾ Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 191/1—238 и ф. 193/182.

⁵⁰⁾ Бугарската војска во Југославија 1941—1945, стр. 227; Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 191/1—238 и ф. 193/182.

гарските окупациони единици во Македонија го свртат оружјето против германските трупи, во најкраток рок да го заземат Скопје и да ја обезбедат железничката пруга Грделица — Скопје — Гевгелија. Во наредбата, исто така, беше прецизирано кои единици ќе ја извршат оваа задача. Беше предвидено тоа да се изведе на договорениот знак „Treubruch“ (*вероломство*).⁵¹⁾

Покрај овие мерки против Бугарија и варијантите на операциите, Хитлер издаде наредба да се изведе специјалната операција „Guderian“ (тенкисти на Кнезебек) чија цел беше од бугарските вооружени сили да им се одземат тенковите кои Германија во времето на цврстото сојузништво ѝ ги испорача на Бугарија. Меѓутоа, поради последиците што би можеле да произлезат од тоа, Хитлер процени дека е најразумно за германските сили во ваквата ситуација на Балканот „да не се забрзува излегувањето на Бугарија од „неутралноста“, за да можат да се преземат противмерки за стабилизирање на фронтите и да се пренесат главните удари на дејствата на силите на Југоисток од Грција во централниот дел на Југославија. Затоа, оваа операција не се изведе.⁵²⁾

Увидувајќи дека бугарското држење преку преговори не може веќе да се измени, командата за Југоисток, со одобрение на Хитлер, презема репресалии. Покрај разоружувањето на бугарските единици, беше предвидено и апсење на бугарските оперативни штабови до колку одделните личности јасно не се определат за Германците. Почетокот на акцијата за апсење беше предвидена на договорениот знак „Elefant“ (*Слон*).⁵³⁾

На 30 август на шефот на воената мисија во Бугарија му е пренесено од страна на командата за Југоисток, дека преку преговори со Бугарите не ќе може да се евакуираат сите материјални ресурси на германските вооружени сили од Бугарија. Во тој случај треба да се преземе уништување на материјалите, а никако нивно предавање на бугарските единици. Уништувањето мора да се изврши ненадејно во сите краишта на Бугарија на договорениот знак „Unterwelt“ (*Пекол*).⁵⁴⁾ За оваа акција да се извршат сите подготовки и неа да ја раководи Шефот на воената мисија во Бугарија, кој да остане во Софија сè додека не се евакуираат германските трупи и материјали од Бугарија и додека не се спроведе оваа акција. Покрај оваа акција, беше предвидена и акцијата „Златен дожд“⁵⁵⁾ за уништување на германските материјали и складишта во Бугарија најдоцна на 7 септември со воздухопловните сили, кои во низок лет требаше да ги бомбардираат германските добра.

⁵¹⁾ Исто.

⁵²⁾ Иста книга, стр. 228; Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 191/1—238, ф. 192/844—861, и ф. 193/87—95, 259.

⁵³⁾ Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 191/1—238, ф. 193/107—8.

⁵⁴⁾ Исто.

⁵⁵⁾ Исто, НАВ—Н—Т—311, ф. 191/628—629.

По доаѓањето на германската 1 брдска дивизија на линијата: Косовска Митровица — Рашка — Кралево и по испраќањето на една моторизирана група за Скопје, се предвидуваше операцијата „Vervolf“ (*Вампир*),⁵⁶⁾ чија цел беше разбивање на првените одреди.

По формирањето на новата бугарска влада на 2 септември — на чело со Муравиев, командата за Југоисток ѝ предложи на Врховната команда на Вермахтот да започнат репресивните мерки против Бугарија: 1-та брдска дивизија да ги уапси генерал Николов (командант на 1 окупационен корпус во Србија) како и командантите на 6, 22 и 27 дивизија во текот на ноќта 3/4 септември; да се спречи повлекувањето на единиците од 1-от корпус за Бугарија. Врховната команда го извести командантот за Југоисток на 3 септември дека Хитлер се сложува со предложените мерки за командата за Југоисток против Бугарија.⁵⁷⁾

Според телеграмата од 5 септември, дошло до средба помеѓу шефот на воената мисија во Бугарија — генерал Шнекенбургер и бугарскиот министер на војната — генерал Маринов. На разговорите Маринов го замолил Шнекенбургера да се поништи одлуката за разоружување на бугарската војска и за заробување на бугарските команди. Шнекенбургер му одговорил дека таа одлука може да се стави вон сила кога Бугарите ќе ги ослободат германските возови со воен материјал и германските интернирци (војници кои преминуваа од Романија во Бугарија). Притоа, Шнекенбургер му предложил на Маринов во Ниш да се упати една комисија составена од германски и бугарски офицери, која би ги расчистила проблемите. На тоа Маринов одговорил „дека е предоцна“ и изјавил дека с многу изненаден со германските репресалии, зашто бугарските офицери биле уште сто насто за Германците и оти поради тоа не може да ги сфати германските постапки. Така, овие разговори се завршија без резултати.⁵⁸⁾

6. Распаѓањето и разоружувањето на бугарските окупациони сили во Македонија

Владата на Багрјанов на 29 август издаде наредба за повлекување на 1 окупационен корпус од Србија и на 7 дивизија од Халкидик, но не и на 5 окупациона армија од Македонија и на 2 окупационен корпус од Егејска Македонија и од Западна Тракија, сметајќи ги и натаму за бугарски територии. Но, како што порано изнесовме, повлекувањето беше попречено од Гер-

⁵⁶⁾ Исто, НАВ—Н—Т—311, ф. 191/1—238.

⁵⁷⁾ Исто.

⁵⁸⁾ Исто, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/211—212.

манците. Во својот извештај од 25 август, шефот на германската воена мисија во Софија го извести командантот за Југосток, дека Бугарија испратила во Турција една делегација со задача да се поврзе со Англо-американците и да побара од западните сојузници да се склучи примирје со Бугарија, со тоа што Бугарија и натаму би ја задржала Македонија и Тракија. Но, оваа мисија не даде никакви резултати.⁵⁹⁾

Главниот штаб на Македонија, во духот на директивата на Врховниот штаб на НОВ и ПОЈ, уште кон крајот на август се обиде да воспостави врска со командите на бугарските окупаторски единици и да ги придобие за заедничка борба против Германците. Во таа смисла беше издадена наредба до сите единици на НОВ на Македонија. Но, овие обиди останаа без успех, зашто сите штабови на бугарските окупаторски единици одбија соработка. Единствено единиците на прилепскиот гарнизон на чело со полковникот Младенов, по долгите преговори со штабот на 41 дивизија на НОВЈ, на 9 септември се согласија на соработка.⁶⁰⁾

Откако ја воспостави со деветосептемвриското востание власта во Бугарија, владата на Отечествениот фронт им даде директива на единиците на бугарската 5 армија заедно со единиците на НОВ на Југославија да стапи во борба против Германците. Меѓутоа, старешините на единиците на 5 армија ја продолжија соработката со Германците. Генерал Попдимитров (кој во деновите на капитулацијата на Бугарија го заменуваше командантот на 5 армија генерал Кочо Стојанов), стапи во Скопје во контакт со германскиот командант, генерал Шојерлен и започна преговори за повлекување на 5 армија кон Бугарија. Попдимитров му објасни на Шојерлен дека објавувањето на војната против Германија е „симболична“ и оти бугарските трупи нема да се борат против Германците. Се договорија бугарските единици да не преземаат никакви дејства против Германците, туку, откако ќе им ги предадат гарнизоните на Германците, да се повлечат во Бугарија.

Тоа им овозможи на германските единици без отпор да ги запоседнат поважните гарнизони во Македонија и да разоружат поголем број единици на бугарската 5 армија. На комуникацијата Скопје — Куманово беше разоружена 14 бугарска дивизија, а во реонот на Куманово, 29 бугарска дивизија. Разоружени и дезорганизирали, со малку оружје што им го оставија Германците за одбрана од партизаните, овие две дивизии се обидоа преку Куманово и Крива Паланка да се

⁵⁹⁾ Бугарската војска во Југославија 1941—1945, стр. 229; Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 190/763—1007.

⁶⁰⁾ Иста книга, стр. 230.

пробијат во Бугарија. Источно од Куманово, единиците на НОВЈ наполно ги разоружаа и ги пуштија во Бугарија.⁶¹⁾

Во Битола два баталјона од 279 германска дивизија разоружаа околу 5.000 бугарски војници и старешини на охридскиот и битолскиот полк на 15 дивизија и нејзините приштапски делови. Според некои податоци, разоружени биле околу 8.000 луѓе.⁶²⁾ Некои делови од овие полкови и инженерскиот баталјон на дивизијата го избегна разоружувањето, но и нив во реонот на Кавадарци, откако одбија содејство против Германците, ги разоружаа единиците на народноослободителната војска на 41 дивизија.⁶³⁾ Само 17 дивизија и 56 полк на 14 дивизија се повлекоа под оружје од Македонија во Бугарија.

Владата на Отечествениот фронт го смени бугарскиот командант на 5 армија Кочо Стојанов и Попдимитров и го постави генерал Кецкаров, наредувајќи му да соработува со единиците на НОВЈ во борба против германските сили. Врховниот штаб на НОВ и ПОЈ, известен за тоа, на 15 септември му нареди на Главниот штаб на Македонија⁶⁴⁾ да стапи во врска со генерал Кецкаров заради договор за зеднички дејства. Во духот на таа наредба, на 23 септември во Пехчево беше одржан состанок со генерал Кецкаров. По анализата на состојбата беше констатирано дека бугарската 5 армија е распадната и оти, исклучувајќи ги единиците на прилепскиот гарнизон, веќе не постои како организирана воена сила. Беше потпишан протокол, во кој, покрај другото, Врховниот командант на НОВ и ПОЈ маршал Тито да прими бугарска делегација; да се најде решение за извлекувањето на бугарските единици на прилепскиот гарнизон; за заедничките дејства претходно да се бара одобрение од маршал Тито. Во протоколот беше споменато и формирањето на македонската бригата „Гоце Делчев“, чии борци ќе бидат Македонци затекнати во Софија и воопшто во Бугарија.⁶⁵⁾

По повлекувањето на 5 армија во Бугарија, таа беше расформирана.⁶⁶⁾ Сите напори на БРП (к) преку комитетите и организираниите членови на КП уфрлени во редовите на војската

⁶¹⁾ Иста книга, стр. 230—231; Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/437—438, 253, 289, 348—349, 714—715, 795—979.

⁶²⁾ Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/333—339 и ф. 181/939; Иста книга, стр. 231.

⁶³⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 349; Потполковник М. Вълков, Военноисторически сборник, София 1946, стр. 17—21.

⁶⁴⁾ Архив ВИИ, Книга на депеша на Главниот штаб на Македонија, бр. 1, депеша бр. 46, лист 55.

⁶⁵⁾ М. Апостолски: Завршне операции за ослобођење Македоније, Београд 1953, стр. 232—238.

⁶⁶⁾ Отечествената война на Българија 1944—1945, София 1961, кн. 1, стр. 265; Н. К. Отечественият фронт и политичкият курс на царските влади, Военноисторически сборник, София 1946, бр. 5—6.

(токму поради политичка и партиска работа меѓу војничките маси за „разложување“ на бугарската фашистичка војска и на нејзиното трансформирање во сила на Отечествениот фронт) да влијае врз свеста на бугарските војници, не дадоа во Македонија никакви резултати. Бугарската 5 армија се распадна без да земе учество во борбата против германскиот окупатор (освен единиците на прилепскиот гарнизон, кои се бореа до 24 септември во реонот на Прилеп, а потоа се повлекоа за Бугарија).

7. Измени во германското командување на Југоисток

Во новосоздадената ситуација, германската команда за Југоисток издаде на 8 септември наредба за измена на командувањето на подрачјето на Југоисток. Наредбата стапи во сила во 12 часот на 9 септември 1944 година. Во наредбата беше предвидено:

1. Командата на Групата армии „Е“ да го преземе командувањето во Македонија и одбраната на македонско-старо-бугарската граница, почнувајќи од југ па сè до Клисура (гранично место поисточно од Власотинци) заклучно, а Воениот заповедник за Југоисток северно од Клисура, до северниот врв во Банат;

2. Генерал-потполковникот Шојерлен (Scheuerlen), кој беше поставен за командант на Македонија, како и командантот на 1021 армиски заднински реон (генерал-потполковникот Гулман) и командантот на 11 воздухопловна пешадиска дивизија, кој скоро треба да стигне со своите единици во Македонија, и се потчинуваат на командата на Групата армии „Е“.⁶⁷⁾

Исто така, беше наредено на 11 септември во 12 часот командата на Групата армии „Е“ да ја стави под своја команда и Албанија како и 21 брдски армиски корпус, кој беше во Албанија.⁶⁸⁾

Воениот заповедник за Македонија — генерал Шојерлен пристигна со својот штаб во Скопје на 8 септември вечерта.

Задачата на воениот заповедник за Македонија беше: да ги ангажира сите трупи кои се наоѓаат во Македонија за разоружување на бугарските единици; да го обезбеди префрлувањето на единиците кои се повлекуваа од Грција и преку обезбедување бившата македонско-бугарска граница и да ги спроведе во правец на север; да образуваат македонска цивилна управа, зашто бугарската управа се повлече ноќта 8/9 септем-

⁶⁷⁾ Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/327.

⁶⁸⁾ Исто, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/302—412, 424—425.

ври од Македонија; да ја обезбеди главната комуникациска магистрала Солун — Гевгелија — Скопје — Владичин Хан и Скопје — Косовска Митровица.⁶⁹⁾

8. Ситуацијата во Македонија за време и по повлекувањето на бугарските окупациони единици

Во текот на повлекувањето на бугарските окупациони сили од Македонија, германската Врховна команда и командата за Југоисток презедоа итни мерки Македонија да ја стават под своја контрола и да ја обезбедат главната комуникациска магистрала во долината на Вардар. Уште на 7 септември генерал-фелдмаршал фон Вајкс ја пренесе Хитлеровата наредба дека просторот на Југоисток мора да се брани до последен војник, без оглед што тежиштето на германските дејствија сега се пренесува од територијата на Грција во Среден и Северен Балкан. За таа цел, како што е изнесено, уште на 8 септември ѝ е наредено на Групата армии „Е“ да го преземе командувањето во Македонија и да ја осигури македонско-старобугарската граница сè до Клисуре, а одреден е воен заповедник на Македонија — Шојерлен.

Германската команда мораше многу брзо да работи, не само за да го запоседне овој простор, туку, многу поважно, да ја запоседне југословенско-бугарската граница поради обезбедување на бокот на Групата армии „Е“. Впрочем, на Германците им се закануваа две опасности: првата — упаѓање на советските и бугарските трупи преку граница и соединување со единиците на НОВЈ; и друга — пресекување на вардарско-моравската комуникациска магистрала и отсечување на силите во Грција.⁷⁰⁾

Генерал Шојерлен, веднаш по заминувањето на Бугарите од Македонија, образува во Скопје Национален македонски комитет, во кој влегоа истите личности на ВМРО како и во 1941 година. Преку радио Скопје тој прокламира формирање „народна милиција“ за обезбедување и одржување на редот, издаде наредба за уредно снабдување на градот, функционирање на стопанските и финансиските органи, враќање на сите службеници на работните места, отворање на трговските дуќани и задржување на левот како парична единица. Но тој комитет не можеше да функционира, зашто беше отфрлен од народот. Германците овој комитет го образуваа од Ванчомихајловистичките елементи. Впрочем, во времето кога Бугарите се подготвуваа за повлекување од Македонија и кога едини-

⁶⁹⁾ Исто, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/327, 348—349; ф. 182/620—780; ф. 181/1001—1003; НАВ—Н—Т—77, ф. 613/1800371—74.

⁷⁰⁾ Исто, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/327.

ците на НОВ на Македонија ја држеа ситуацијата во свои раце, во редовите на ВМРО сè повеќе се чувствуваше расположението за создавање автономна Македонија, која наводно била договорена на еден состанок помеѓу Хитлер и Ванчо Михајлов. За целото време на Втората светска војна Ванчо Михајлов се наоѓаше во Загреб, кај Анте Павелиќ и во договор со Германците чекаше погоден момент да ја преземе власта во Македонија.⁷¹⁾

Во август 1944 година повеќе истакнати функционери на ВМРО доаѓаат во Скопје (Асен Аврамов, Гошо Атанасов, Владимир Куртев, Георги Стефанов, Зарју Настев, Кирил Дрангов, Страхил Развигоров. Ним во Скопје им се придружил и бившиот министер Наум Матаков). Задачата им беше, да се обидат, под покровителство на германските власти, да создадат Комитет, на чело со Ванчо Михајлов, кој повремено би управувал во Македонија. Всушност, тоа беше претходница која требаше да изврши подготовки за создавање автономна Македонија и за доаѓање на Ванчо Михајлов во Скопје.⁷²⁾

Во почетокот на септември во Скопје пристигна и Ванчо Михајлов, кој започна консултирање со своите приврзаници за политичката состојба во Македонија и народноослободителното движење. По многу исцрпна анализа на состојбата во Македонија и на сите можни варијанти за воспоставување на својата власт, дојдоа до заклучок дека немаат никакви изгледи за постигање на своите цели, зашто немаа ниту свои вооружени сили, ниту пак минимална поткрепа кај народот. Така, Ванчо Михајлов мораше да се врати во Загреб со неизвршена мисија, иако имаше полна поткрепа од Германците, кои го држеа како резерва.⁷³⁾

9. Ослободувањето на Прилеп и на некои други градови во Македонија

Едновременно со рушењето на комуникациите, Штабот на 41 дивизија на НОВЈ ги групираа своите сили околу Прилеп, со што создаде поволни услови за напад на самиот град. Според добиената директива од Главниот штаб на Македонија, Штабот на 41 дивизија, кој се наоѓаше во селото Присада, започна преговори со полковникот Димитар Младенов, кој беше командант на 15-от артилериски полк и едновременно командант на бугарскиот гарнизон во Прилеп. Со писмо од 3 септември,

⁷¹⁾ Исто, НАВ—Н—Т—311, ф. 192/335—339; ф. 193/437—438; НАВ—Н—Т—77, ф. 613/1800371—74; Архив ВИИ, к. 27—Ц—II, ф. 8, док. 2/1.

⁷²⁾ Микрофилмувана граѓа, ф. 2/383—384.

⁷³⁾ Исто, ф. 3/57—66, 67—92; НАВ—Н—Т—311, ф. 193/488, 315—320.

Штабот на дивизијата му предложи на полковникот Младенов со своите единици да премине на страната на единиците на НОВЈ за заедничка борба против германските окупатори или пак да го предаде оружјето и да ја напушти територијата на Македонија.⁷⁴⁾

На 4 септември Младенов испрати одговор на писмото, подвлекувајќи дека уште не е време за борба против германските сили и оти таа борба е илузорна и поради тоа не треба да се брза со преоѓањето на неговите единици на страната на НОВЈ. Бугарскиот командант се обиде да ги одолжува преговорите за да добие во време за одржување контакти со германската команда и за усогласување на заедничките дејствија. Покрај другото, тој бараше да не се руши железничката пруга Прилеп — Велес (веројатно поради повлекувањето на потчинетите единици) и единиците на 41 дивизија „во погодниот час кога за тоа ќе дојде време“ да се стават под негова команда. И на крајот, го одби барањето неговите единици да ѝ го предадат оружјето на 41 дивизија. Така преговорите продолжија сè до 9 септември.⁷⁵⁾

Главниот штаб на Македонија ѝ нареди на 8 септември на 41 дивизија, со содејство на 5-та македонска бригада на 49 дивизија да го заземе Плетвар и од тие позиции и од позициите на Присад да го нападне бугарскиот гарнизон и да го ослободи Прилеп. Врз основа на таа наредба, а претходно известувајќи ја партиската организација во градот, Штабот на 41 дивизија ги упати 2 и 10 македонска бригада, преку ноќта 8/9 септември, едновременно да го нападат бугарскиот гарнизон и да го ослободат градот.⁷⁶⁾

Непријателот имаше пред Прилеп силни, добро организирани и поврзани отпорни точки, а во градот беа утврдени одделни згради и изградени бункери. За да го оневозможат нападот, бугарските артилериски единици, кои беа на позициите кај Маркови Кули, во текот на ноќта 8/9 септември со силен оган го засипуваа патот што водеше во самиот град како и селото Присад, каде што беше и Штабот на 41 дивизија. При тоа артилеријата им нанесе доста загуби на нашите единици. По кратка борба, негде по полноќ, кога Младенов дозна за капитулацијата на Бугарија, побара да се продолжат преговорите, на што се согласи Штабот на 41 дивизија. Состанокот е одржан на 9 септември — во 2 часот по полноќ во Прилеп. На состанокот беа присутни: командантот на 41 дивизија Ти-

⁷⁴⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 32; Архив ВИИ, к. 1308, док. 2/5.

⁷⁵⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 32; Архив ВИИ, к. 1308, док. 3/5; потполковник Вълков; Подвигът на 15-а пех. Охридска дивизия, Воинноисторически сборник, кн. 58, стр. 17, 20, 21.

⁷⁶⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 41.

хомир Милошевски и политичкиот комесар Наум Наумовски-Борче, а од бугарскиот гарнизон Димитар Младенов. На составниот беше договорено единиците на 41 дивизија да го нападнаат Прилеп на 9 септември во 14.00 часот и да го очистат од германските сили. За тоа време бугарските единици да останат пасивни во касарните. Беше договорено да бидат заштитени животите на припадниците од бугарскиот гарнизон, како и на нивните семејства и целиот плен од германските единици да ѝ припадне на 41 дивизија.

Меѓутоа, единиците на 41 дивизија извршија напад на градот на 9 септември, нешто по 9 часот. По жестоки борби, на германските сили им беше оневозможено да се доближат до касарните и да ги разоружат бугарските единици. Бугарските единици, кои успеаја под заштита на 2 и 10 македонска бригада да се извлечат од градот, се собраа северно од Прилеп, каде што од нив беше формиран еден пешадиски баталјон и нецелосен артилериски полк.⁷⁷⁾

По извршената реорганизација, бугарските единици беа вклучени во борбениот распоред на 41 дивизија на НОВЈ. Потоа, дивизијата околу пладне повторно тргна во силен напад на Прилеп и по многу остри и тешки борби успеа да го совлада отпорот на германските сили и да навлезе до Твтуновата и Железничката станица. Тогаш населението почна да излегува во поголеми групи од своите домови. Одушевено од храброста и упорноста на нашите борци, тоа ги напаѓаше Германците и се вооружуваше со одземеното оружје од нив, стапувајќи во борбените редови на нашите единици. Под притисок на единиците, Германците беа присилени до вечерината да ги напуштат утврдените куќи, бункери и ровови. Меѓутоа, германските сили успеаја да го одбијат нападот на бугарските единици и со противнапад да им уништат една незащитена артилериска батерија. Пред да се смрачи, бугарскиот баталјон повторно е собран, но и тогаш неговите настојувања за да ги заземе германските позиции на својот правец не дадоа резултати. Во тоа време, баталјоните на 10 македонска бригада успеаја да го скршат германскиот отпор кај малата железничка станица. Така Прилеп беше ослободен до вечерината на 9 септември.

Потоа, 2 македонска бригада презеде гонење на германските сили и ги отфрли кон Битола. Кај селото Тополчани, со поткрепа на бугарската артилерија, бригадата ги разби деловите на еден баталјон од германската 297 пешадиска дивизија,

⁷⁷⁾ Исто, док. 32, 46, 118; Архив ВИИ, к. 234, док. 4—22/1, 10—7/1, 11—23/1, 20—48/1, 20—54/1, 20—56/1; к. 1308, док. 2—1/8; Вълков, н. статија, стр. 21—26; Иван Антоновски: Борба за ослобођење Прилепа (од почетка септембра до почетка новембра 1944), Војноисторијски гласник, бр. 2/1972, стр. 110—113.

кои беа упатени од Битола за да му помогнат на германскиот гарнизон во Прилеп. Така беше ослободено целото Прилепско Поле, а Штабот на 41 дивизија и Оперативниот штаб се префрлија во Прилеп.

Единиците, кои беа ангажирани во борбите за ослободување на Прилеп, избија на линијата: село Тополчани — село Алинци — село Канатларци. Таму беа задржани од моќни германски сили и присилени да минат во одбрана. Тој ден, околу 9 часот, авионите на Југословенското воено воздухопловство ги митралираа и бомбардираа германските колони на комуникацијата и германските групи војници скриени по врбјациите, меѓите и засолништата.

Според извештаите на нашите единици, германските сили, во текот на 9 и 10 септември, имале околу 400 души мртви, односно ранети и 300 заробени Германци. Запленети биле преку 2.000 пушки, 50 камиони, неколку складишта со оружје и муниција, многу складишта со облека и друг материјал. И според германските извештаи се гледа дека во борбите за Прилеп бил разбиен еден германски баталјон, од кој успеала да се повлече кон Битола само една група војници. Единиците на 41 дивизија имаа во овие борби загуби од околу 50 загинати борци.⁷⁸⁾

Додека се водеа борбите околу Прилеп, 4 македонска бригада влезе без борба во Струмица,⁷⁹⁾ а единиците на Командата на место во Берово, Пехчево и Царево Село (сега Делчево). Сега ситуацијата во Македонија значително се измени. Бугарските трупи беа заменети со германските. Во тоа време во рацете на единиците на НОВ на Македонија беа следниве градови: Прилеп, Кривево, Македонски Брод, Кавадарци, Струмица, Берово, Пехчево, Делчево.

10. Германскиот план за повлекување на Групата армии „Е“ од Грција

Како што изнесовме порано, развојот на ситуацијата на сојузничките фронтови, а одделно на Балканот — избивањето на силите на 2-от украински фронт на Црвената армија на југословенско-романската и југословенско-бугарската граница, многу успешните дејствија на единиците на НОВЈ, сè посилниот размав на оружената борба во Албанија и во Грција и отпаѓањето на царска Бугарија од хитлеровската коалиција, ги доведе германските сили во мошне тешка положба, посебно

⁷⁸⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 46, 51; Архив ВИИ, к. 234, док 6—2/1, 10—8/1, 12—8/1, 20—48/1, 20—49/1, 20—55/1, 21—5/1, 22—11/1, 22—12/1; к. 1308, док 1—3/8, 1—4/8, 2—1/8; Иван Антоновски н. статија.

⁷⁹⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 118.

Групата армии „Е“ во Грција. Поради тоа, германската Врховна команда на вооружените сили беше принудена во почетокот на септември да ѝ одобри на Групата армии „Е“ повлекување првин од грчките острови, а потоа и од Грција кон север. Бројната состојба на овие сили е изнесена порано. Според Хитлеровата директива од 3 октомври, овие германски сили требаше да организираат одбрана на „сината линија“ со главните позиции: Скадар — Гостивар — Велес — Осоговската Планина — Клисуре (североисточно од Сурдулица) — Бела Паланка и да воспостават врска со армиската група „Фелбер“ во Србија. Но развојот на настаните го наруши тој Хитлеров план.⁸⁰⁾

Командата на Групата армии „Е“ ги одреди следниве комуникации за повлекување: Солун — Дојран — Струмица — Штип — Скопје; Лерин — Битола — Прилеп — Велес — Скопје и Солун — Гевгелија — Велес — Скопје. Според замислата на командантот на Групата армии „Е“ — генерал-полковникот Лер, главните сили требаше да се повлекуваат по Вардарско-моравската долина. Меѓутоа, единиците на НОВЈ тоа го оневозможиле со пресечувањето на долината на Морава, така што овие сили беа принудени да се повлекуваат преку Косово и долината на Ибар, а 21 брдски корпус (кој беше ставен под команда на Групата армии „Е“) да се повлекува преку Љеш — Скадар — Подгорица — Никшиќ и натаму на север.

Поради обезбедувањето на југословенско-бугарската граница на македонскиот простор, каде што веќе беше започнато префрлавањето на германската 11 воздухопловна пешадиска дивизија и 22 пешадиска дивизија од Грција. Германците ги упатија таму сите расположливи сили од Македонија. Поради обезбедување на комуникациите во Западна Македонија, германската команда, покрај своите, ангажира таму моќни балистички сили, на кои им се ветуваше „Голема Албанија“ со Скопје и Куманово. Едновременно, командата на Групата армии „Е“, засилувајќи ги силите во Македонија, настојуваше со предните делови да ги отфрли единиците на НОВ на Македонија од главните комуникации и со тоа да им обезбеди на главните сили што поповолни услови за повлекување од Грција.⁸¹⁾

11. Борбите со германските предни делови во текот на септември

Со оглед на силата, распоредот и намерите на Германците, Главниот штаб на Македонија им издаде наредба на потчинените единици со ненадејни дејства по должината на ко-

⁸⁰⁾ Бугарската војска во Југославија 1941—1945, стр. 248—249; Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 186/181—182.

⁸¹⁾ Бугарската војска во Југославија 1941—1945, стр. 264—266; Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/380—387, 488, 315—320.

муникациите и со одбрана на раскрсниците на патиштата да ги забавуваат движењата на германските единици. Особено внимание ѝ беше посветено на комуникациската магистрала Солун — Гевгелија — Скопје и на комуникациите: Битола — Прилеп — Велес и Дојран — Струмица — Штип — Велес.⁸²⁾

Борбите околу Прилеп и во Повардарјето

За да ја подобрат ситуацијата во реонот на Битола и Прилеп, Германците на 11 септември преминаа во напад на позициите: Тополчани — Алинци — Канатларци. Упатувајќи нови сили и техника, тие, и покрај големи загуби, на 14 септември го зазедоа Чепигово и доминантните висови поисточно од него. Потпирајќи се на овие објекти, борбените групи „Гулман“ и „Пабст“ (групите имаа во својот состав по два пешадиски баталјона и по еден артилериски дивизион) и 3 баталјон на 8 SS полициски оклопен гренадирски полк,⁸³⁾ продолжија на 15 септември изутрината напад на позициите на нашите единици. Под притисок на мошне помногубројните и технички добро подготвени непријателски сили, единиците на НОВ на Македонија и бугарските единици на Прилепскиот гарнизон се повлекоа, преку ноќта 16/17 септември, на линијата: Мажучиште — кота 670 — Варош — Селце, каде што пристапија да ја организираат непосредната одбрана на Прилеп. Меѓутоа, без достатна муниција и на тешко вооружување, не можеа да му се спротивстават на силниот притисок на германските сили и на 19 септември се повлекоа на Присадско-плетварските позиции, затворајќи ги и натаму комуникациите: Прилеп — Извор — Велес и Прилеп — Градско — Велес.⁸⁴⁾

Настапувајќи кон Прилеп, предните делови на 22 ловечки полк од 11 воздухопловна пешадиска дивизија најдоа на 16 септември, во реонот на Кавадарци, на силен отпор на 9 и 10 македонска бригада. Воведувајќи ја во борба главнината и една чета на тенкови, германскиот 22 ловечки полк на 17 септември овладеа со Кавадарци и со Дреновската Клисуре, со што создаде поволни услови за настапување кон Прилеп и за содејство на германските сили кои настапуваа од Битола. Од Кавадарци 9-та бригада беше упатена на комуникацијата Гев

⁸²⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 351.

⁸³⁾ Исто, стр. 352; Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 181/942; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 50.

⁸⁴⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 352; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 41, 53, 55, 50; М. Вџаков и. статија, стр. 20—24; Архив ВИИ, к. 1308, док. 1—4/8.

гелија — Велес, а 10-та бригада на комуникацијата Прилеп — Велес.⁸⁵⁾

Штом ги средија своите единици, Германците на 20 септември изутрината, започнаа едновременно настапување кон Плетвар од Кавадарци и од Прилеп, настојувајќи што побргу да ја ослободат комуникацијата Прилеп — Плетвар. Одбраната на Плетварскиот превалец ја организираа бугарските единици — во сила од еден баталјон. Бидејќи тие беа деморалисани уште за времето на отстапните борби околу Прилеп, на 20 септември отстапија без никакво одобрение и знаење и се повлекоа кон Беловодица, не дочекувајќи го нападот на Германците. Со тоа германскиот 22 ловечки полк го запоседна Плетварскиот превалец и се поврза со силите што настапуваа откај Прилеп. Од овој превалец, Германците преминаа на 21 септември во напад на Присадскиот превалец. По дводневните борби тие успеаја, постојано засилувајќи ги своите трупи, да ги отфрлат нашите единици од Присадскиот превалец на планината Мукос. Тогаш Германците со моќни сили се пробија кон Велес, оставајќи свои посади во Битола, Прилеп, Плетвар и Градско. По овие борби, бугарските единици на прилепскиот гарнизон, со околу 500—600 бугарски граѓани (кои дотогаш беа на служба во Македонија), под заштитата на единиците на НОВ на Македонија, започнаа, на 24 септември, со повлекувањето за Бугарија преку Велес — планина Плачковица — Пехчево.

Кон крајот на септември, со интервенција на 5-та и 10-та македонска бригада во реонот на село Смилевци и на 3-та македонска бригада на 42 дивизија во реонот Оризари — Брусилци, комуникацијата Прилеп — Велес повторно е ставена под контрола на единиците на НОВ. Комуникацијата Прилеп — Градско — Велес остана и натаму во рацете на Германците.⁸⁶⁾

За ова време 7-та македонска бригада, Битолскиот и Крушевскиот одред ги нападнаа германските колони на комуникацијата Охрид — Ресен — Битола. Благодарение на добрите позиции на Гаватскиот превалец и на сестраната помош на населението од овој крај, тие успешно дејствуваа низ целото време на германското повлекување, нанесувајќи му на непријателот осетни загуби и задржувајќи го временски во неговото повлекување.⁸⁷⁾

⁸⁵⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 352; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 27; Архив ВИИ, к. 1308, док. 1—5/8.

⁸⁶⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 352—353; Зборник докумената, том VII, кн. 55, 56, 58, 60, 61; Архив ВИИ, к. 234, док. 10—15/1, 10—16/1, 10—17/1, 10—21/1, 11—35/1, 11—36/1, 20—62/1, 20—63/1, 22—16/1, 22—26/1, 22—30/1, 22—31/1, 23—7/1, 23—8/1, 23—25/1; к. 1308, док. 1—4/8, 2—2/8.

⁸⁷⁾ Иста книга, стр. 353; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 63, 68, 69, 78.

Борбите во Источна Македонија

Настојувајќи што порано да ги затворат операциските правци што водат од Бугарија во долината на Вардар, да ја запоседнат границата и да ги стават под своја контрола сите комуникации во Источна Македонија, германските единици формираа борбени групи од различен состав и ги напаѓаа градовите и поважните пунктови; германската 11 и 22 дивизија во Источна Македонија наидоа на отпор од единиците на 50 дивизија, која ги држеше Струмица, Берово и Пехчево; две НО бригади, 13 и 14 ја контролираа комуникацијата Штип — Кочани. По повеќедневните борби на правецот Штип — Кочани — Царево Село, борбената група „Ајзеле“ (Eisele)⁸⁸⁾ ги запоседна позициите западно од Царево Село. Во реонот на Кочани ги запоседна позициите германскиот 1 баталјон на 22 ловечки полк, а борбената група „Пабст“ се размести во Штип. На тој начин беше затворен брегалничкиот правец Царево Село — Кочани — Штип.

На 18 септември при навлегувањето од правецот на Дојран и Валандово, Германците ја нападнаа Струмица, која ја бранеа 4 македонска бригада и единиците на командата на местото. Германскиот 2 баталјон на 16 гренадирски полк од 22 дивизија влезе во градот, а бригадата со единиците на командата на местото со осетни загуби се повлече на планината Огражден. Откако беше воспоставена врска со штабот на бугарскиот 48 пешадиски полк и со 2 коњичка бригада⁸⁹⁾ беше договорено на 21 септември заеднички да се нападне Струмица. Во градот се наоѓаше само германската борбена група „Зифген“ (Siefgen).⁹⁰⁾ Утредента, на 22 септември, ослободителните сили повторно ја овладеаја Струмица; продолжувајќи го настапувањето кон Валандово, гореспоменатите наши и бугарски единици ги запоседнаа позициите кај селото Костурино. Но, за да ја поврати Струмица, штабот на 22 германска дивизија изутрината на 26 септември ги воведува во борба 16 гренадирски полк и 122 тенковски баталјон, а малку подоцна и 65 полк. Под притисок на германските единици, бугарскиот 48 полк и 2 коњичка бригада ги напуштија позициите, а за тоа без да ја известат 4 македонска бригада и се повлекуваа во наред кон југословенско-бугарската граница — Ново Село — Смоларе (кај Струмица). Оставена самата на себе, 4 бригада се

⁸⁸⁾ Состав на групата: 1 баталјон на 21 ловечки полк; 3 баталјон на 7 СС полк; 3 дивизион на 11 артилериски полк (Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/441, 481—487, 546—552, 576—582, 597—599, 648—651, 642—647, 678—684).

⁸⁹⁾ По повлекувањето на бугарската 5 окупациона армија од Македонија, овие единици беа задржани на граничната линија во реонот на Ново Село (крај Струмица) заради затворање на границата.

⁹⁰⁾ Состав на борбената група „Zifgen“: 2 баталјон на 16 гренадирски полк со 7 и со 8 чета, 2 батерии топови и делови на тврдински пионери (Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/803—809).

проби низ веќе затворениот обрач и со осетни загуби се повлече во реонот на Нова Маала, северно од Струмица. По овладувањето на Струмица, штабот на 22 германска дивизија го упати 3 баталјон на 65 гренадирски полк да ја запоседнат бугарската граница источно од Ново Село. За тоа време беа водени борби кај Берово, кое двапати преминуваше од раце в раце, за да го преземе на 5 октомври германскиот 16 гренадирски полк и за да воспостави врска со германските единици кај Царево Село.⁹¹⁾

Со заземањето на Струмица, Берово, Пехчево и на Царево Село, германската 22 дивизија ја овладеа комуникацијата Дојран — Струмица — Штип — Скопје и го затвори брегалничкиот и струмичкиот правец. Истовремено, нејзините единици го сменија 21 ловечки полк на 11 воздухопловна пешадиска дивизија, кој отиде во реонот на Кочани.

Сè до почетокот на борбите за конечно ослободување на Македонија, единиците на 50 дивизија на НОВЈ ги напаѓаа германските упоришта и важните комуникации на ова подрачје. За време на борбите околу Струмица, 13 и 14 македонска бригада на 50 дивизија постојано ги напаѓаа германските колони и транспорти на комуникацијата — Велес — Штип — Кочани, спречувајќи го непријателскиот сообраќај и неговото снабдување. Само од 25 до 30 септември железничката пруга Штип — Кочани беше разурната на околу 30 места.⁹²⁾

Борбите во Западна Македонија и во реонот на Скопје и Куманово

Додека единиците на 41, 49 и на 50 дивизија водеа борба со делови од Групата армии „Е” и со германските единици кои беа упатени како засилување во Србија, 42 дивизија, во реонот на Скопје и 48 дивизија, во реонот на Кичево и Дебар, водеа секојдневни борби против балистите и Германците.⁹³⁾

И на Кумановско-врањското подрачје беа водени секојдневни борби против балистите и германските единици на 11 воздухопловна-пешадиска дивизија, која, исто така, брзаше да ја запоседне југословенско-бугарската граница и да го обезбеди правецот Крива Паланка — Куманово — Скопје. По повеќедневните борби во реонот на Крива Паланка против бугарските единици, кои ја затвораа границата, борбената група „Фолкхарт”⁹⁴⁾

⁹¹⁾ Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/803—809, 934—936, 928—933, 1042—1046, 1076—1078, 1070—1075, 1068—1088; Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 353—354.

⁹²⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 353—354.

⁹³⁾ Исто, стр. 354.

⁹⁴⁾ Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/473—476, 481—487, 546—552, 571—573, 576—582, 597—599, 642—647, 941—943.

на 16 септември изби источно од Крива Паланка и почна да ги утврдува позициите. Така германската 11 дивизија го затвори правецот Крива Паланка — Куманово — Скопје.

12. Организационото зацврстување на единиците на НОВ на Македонија и борбите во почетокот на октомври

Поради големиот прилив на нови борци, Главниот штаб на Македонија кон крајот на септември 1944 донесе одлука во што пократок рок да ги зацврсти организационо единиците и да формира нови и поголеми, кои ќе бидат способни и за поголеми оперативни дејствија. До средината на октомври, Главниот штаб на Македонија располагаше со 3 корпуси (15, 16 и Брегалничко-струмички) од 7 дивизии (41, 42, 48, 49, 50, 51 и Кумановската). Тие во својот состав имаа: 23 пешадиски бригади, 4 артилериски и 1 коњичка бригада, инженериски и други единици. Покрај овие оперативни единици, во секое населено место постоеја територијални чети, ударни и диверзантски групи, во кои беше вклучено скоро целото активно население. Сиве овие единици дејствуваа по должината на комуникациите.

Во почетокот на октомври се водени тешки борби со германската 104 ловечка дивизија, која како претходница на 22 армиски корпус се повлекуваше по правецот: Битола — Прилеп — Велес (преку Плетвар) — Скопје — Качаник. Дивизијата беше изложена на постојани напади од страна на единиците од 49 дивизија на Ѓаватскиот и Плетварскиот превалец и на 16 македонска бригада во Качаничката Клисура. Притоа германската дивизија претрпе осетни загуби во луѓе и материјал. Поради тоа, таа многу претпазливо настапуваше. Само на подрачјето Битола — Прилеп таа загуби во борбите време од околу 15 дена.

На подрачјето Сува Гора — Карлијак (реон на Скопје и Тетово) 42 дивизија со 3, 8 и 12 македонска бригада, беше и натаму ангажирана во борба против балистите, а повремено нејзините единици дејствуваа на железничката пруга Велес — Скопје. Целта на балистите беше — по секоја цена да ја отфрлат оваа дивизија од тој реон и што потесно да се поврзат со германските сили во реонот на Скопје.

Во Западна Македонија 48-та дивизија со: 1, 6, 15 македонска и 4-та албанска бригада, по огорчените борби во текот на 8 и 9 октомври против балистите во Кичевскиот базен, беше префрлена во секторот на Струга. Обидите на дивизијата да ја заземе Струга и со тоа да ја изолира комуникацијата Тирана — Елбасан — Струга — Охрид — Битола, останаа без успех. По тридневните борби, дивизијата на 19 октомври се откажа од натамошните напади, зашто во градот, кој беше многу силно фортификациски утврден, се наоѓаа мошне моќни германски и

балистички сили. Покрај тоа, поголемиот дел на теренот околу градот беше мочуралив и испреплетен со многубројни канали, што многу го отежнуваше нападот, а од друга страна, Струшкиот гарнизон постојано беше засилуван со нови единици од Охрид и од Албанија.⁹⁵⁾

13. Националниот комитет на ослободувањето на Југославија го одобрува учеството на единиците на БНА во борбите на тлото на Југославија

Непосредно по септемвриското востание Бугарија се најде речиси во напална меѓународна изолација. Со Велика Британија и со Соединетите Американски Држави беше во воена состојба, а со соседните балкански држави (Југославија, Грција, Романија, Турска) во мошне сложени односи поради настаните од периодот на окупација. Велика Британија и САД одбија да ја признаат Бугарија за сојузник. Винстон Черчил на 28 септември 1944 во говорот во Парламентот рече дека Англија не ги сака Бугарите за сојузници и дека бугарскиот народ треба да ја сноси тешката одговорност за злосторствата кои ги направија неговите фашистички управувачи.

Единствениот излез на Бугарија беше што поитно да се вклучи во антихитлеровската коалиција и да влезе во војна против Германија.⁹⁶⁾ Затоа Георги Димитров на 28 септември 1944 од Советскиот Сојуз му пиша на Централниот комитет на БРП (к): „Ние треба да знаеме дека иднината на нашата земја, пред сè ќе зависи, од оној реален придонес што сега, како народ и држава, ќе го дадеме во општите воени напори за што побрзо разбивање на фашистичка Германија, за што поскоро завршување на војната и воспоставување нов, потраен и праведен мир“.⁹⁷⁾ Во тие напори на Бугарија, покрај СССР, ѝ помогна и Југославија, дозволувајќи Бугарската народна армија да земе учество во завршните операции против германските сили на дел од територијата на Југославија. Иако не беше потпишано примирје на сојузниците со Бугарија,⁹⁸⁾ претставниците на нова Југославија беа готови со претставниците на отечественофронтот Бугарија да разговараат за заемна соработка.

⁹⁵⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 355—356; Бугарската војска во Југославија 1941—1945, стр. 269; Архив ВИИ, к. 1364, док. 2—7/2, 2—8/2; к. 233, док. 17/5; к. 1366, док. 2—4/11, 2—6/11, 2—27/11; к. 1384, док. 1/2; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 61, 63.

⁹⁶⁾ Бугарската војска во Југославија 1941—1945, стр. 241—246; Отечествената војна на Бугарија, кн. 1, стр. 191, 195, 196.

⁹⁷⁾ Отечествената војна на Бугарија 1944—1945, кн. 1, стр. 191.

⁹⁸⁾ Примирје помеѓу сојузниците (Советскиот Сојуз, Велика Британија и САД) со Бугарија беше потпишано на 28 октомври 1944 година (О новој Бугарској, Приручник за политичке раднике бр. 1/1945. Пропагандно оделење НОВ и ПОЈ, стр. 72—75).

Југословенското раководство, на чело со претседателот на Националниот комитет на Југославија и секретар на Централниот комитет КПЈ — командантот на Врховниот штаб на НОВ и ПОЈ, Јосип Броз Тито, сега се најде пред тежок проблем: како ќе ги прими македонскиот и српскиот народ бугарските отечественофронтовски трупи на југословенската територија? Цели три и пол години тие народи трпеа најцрн терор под бугарскиот окупатор. И како да му се објасни сега на тој измачен народ дека оваа војска, иако е бугарска, не е непријателска? Како да му се објасни дека сега народноослободителната војска на Југославија и Бугарската народна армија имаат заедничка цел, како што имаа заедничка цел југословенските и бугарските партизани? Југословенското раководство мораше со македонското и со српското раководство добро да го разгледа овој проблем и да најде решение, дотолку повеќе, што имаше категорични мислења дека оваа соработка со Бугарите ќе биде од поголема штета отколку од корист.⁹⁹⁾ По договорот со наведените раководства, југословенското раководство го одобри учеството на единиците на БНА против германските сили во завршните операции на територијата на Југославија. Се разбира, ваквата одлука југословенското раководство не ја донесе поради тоа што народите на Југославија не можеа во тие последни месеци на војната, во склопот на општиот развој на воено-политичката ситуација на европското боиште, со сопствени сили да го разбијат непријателот кој веќе беше ја загубил војната, а единиците на народноослободителната војска на Југославија држеа скоро три четвртини ослободена југословенска територија со веќе воспоставена револуционерна народна власт; ваквата одлука југословенското раководство ја донесе поради тоа што сметаше дека на отечественофронтовска Бугарија и на бугарскиот народ треба да им се даде можност да се вклучат во антихитлеровската коалиција, па макар тоа да е и на крајот од војната. Решавајќи се на ваквиот чекор, Комунистичката партија на Југославија беше свесна дека ќе мора да вложи големи напори и да изврши огромно политичко влијание за да им се објасни на македонскиот и српскиот народ, и на борците на народноослободителната војска, карактерот на новата отечественофронтовска Бугарија и улогата на нејзината нова армија. Комунистичката партија на Југославија успеа со својот огромен авторитет да ги убеди широките народни и партиски маси дека моралната поддршка дадена на отечественофронтовска Бугарија треба да се сфати како израз на интернационалистичка солидарност и како гест на добра волја меѓу балканските држави да се воспостават добрососедски односи.

⁹⁹⁾ Преглед Народноослободилачког рата у Македонији 1941—1944, Београд 1950, стр. 139.

При враќањето на маршал Тито од Москва, по молба од отечественофронтовската влада на Бугарија, во Крајова, во Романија, на 5 октомври 1944 беше одржан состанок помеѓу претседателот на Националниот комитет на Југославија, маршал Тито и делегатите на бугарската влада на Отечествениот фронт на чело со Добри Терпешев и П. Тодоров. Маршал Тито ја усвои молбата на бугарската делегација и од името на Националниот комитет на Југославија го одобри учеството на единиците на БНА во борбата против германските единици на дел од југословенската територија. Во знак на благодарност, делегатите на Бугарија изразија готовност да сторат „... сè за исправање на неправдата што им ја направија на народите на Југославија реакционерните фашистички елементи на бугарската влада и дека ќе се заложат во полна мера да се нормализираат односите помеѓу бугарскиот народ и народите од Југославија во духот на целосна и братска солидарност”.¹⁰⁰⁾

Не само бугарските делегати во Крајова, туку и Централниот комитет на БРП (к) и истакнати партиски и политички раководители на отечественофронтовска Бугарија, високо го ценеа овој пријателски, интернационалистички и великодушен гест на Југославија и југословенското раководство.

Во писмото од 2 ноември 1944 година,¹⁰¹⁾ кое им е познато на нашата јавност и на нашата историографија, Централниот комитет на БРП (к) му одаде признание на Јосип Броз Тито што ја создаде ЈНА, која им задаваше тешки удари на нацифашистичките сили и која даде огромен придонес за нејзиното уништување на Балканот. Југословенските народи, се вели во писмото, први го кренаа знамето за решавачка народноослободителна борба против Хитлеровска Германија „... и им го покажа на сите поробени и експлоатирани народи патот кон слободата. На вашиот светол пример и нашиот измамен и опљачкан народ се вдахнуваше и се учеше на оружената партизанска борба против Хитлеровите и бугарските агенти...”. Во писмото натаму се истакнува дека бугарскиот народ се чувствува виновен спрема југословенските народи, особено спрема српскиот и македонскиот народ, што дозволи бугарските фашистички управувачи да создадат од Бугарија плацдарм за германските освојувачи, а од бугарската војска Хитлеров жандарм на Балканот, извршител на безбројни насилства над југословенските народи кои се бореа за слобода. „Ние ви должиме голема благодарност за поуката и за братската помош која нашите први партизански одреди ја добија од вас...”. Во писмото се подвлекува дека бугарскиот народ е готов да направи сè за да се избришат што побргу трагите од минатото и за да се пробие патот за нераскин-

¹⁰⁰⁾ Исто, стр. 142.

¹⁰¹⁾ Историјски архив КПЈ, том VII, док. 131.

ливо пријателство и братски сојуз со југословенските народи. Во сличен дух беа изјавите и на други бугарски раководители, како на Васил Коларов, Добри Терпешев и др.¹⁰²⁾

II. ОПЕРАЦИИТЕ ЗА ОСЛОБОДУВАЊЕ НА МАКЕДОНИЈА

1. Планот на Главниот штаб за ослободување на Македонија

Кон почетокот на октомври 1944, по одобрување на Врховниот штаб на НОВ и ПОЈ, беа одржани неколку состаноци помеѓу македонските и бугарските воени раководители. Во согласност со договорот во Крајова и со планот на операциите на Главниот штаб на Македонија за ослободување на Македонија, беа усогласени и дејствата на 1 и 4 бугарска армија во источниот дел на Македонија.

Врз основа на операцискиот план на Главниот штаб на Македонија, на единиците им беа поставени следниве задачи:

— бугарската 4 армија да дејствува со Брегалничко-струмичкиот корпус на НОВ на Македонија на брегалничкиот и на струмичкиот правец;

— 16 корпус и 50 дивизија на НОВ на Македонија да ги ослободат Велес и Скопје, а дел од силите да содејствуваат со бугарската 1 армија на криворечкиот правец: Крива Паланка — Куманово;

— 15 корпус на НОВ на Македонија да го ослободи Повардарјето и Западна Македонија.¹⁰³⁾

2. Дејствијата на правецот Крива Паланка — Куманово

Криворечкиот правец, заради обезбедување на бокот од главните сили на групата „Е“ кои се извлекуваа по долината на Вардар и со кои водеа борба 15 и 16 корпус на НОВ, го затвораа некомплетната германска 11 воздухопловна пешадиска дивизија, чиј дел од силите се наоѓаше во реонот на Бујановац. Оваа дивизија беше ешалонирана по длабочина, од Крива Паланка до Куманово: во реонот на Крива Паланка еден баталјон, во реонот на Страцин — Дубочица некомплетен полк, на страцинските позиции и во Куманово другите нејзини сили. Во втората половина на октомври овие сили беа зголемени со уште 4 баталјони; Германците и сега формираа борбени групи

¹⁰²⁾ Весник „Политика“, 12 ноември 1944; Васил Коларов: Против хитлеризмот и неговите бугарски слуги, Софија 1947, стр. 661—662 (превод).

¹⁰³⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 356—357; М. Апостолски, н. книга, стр. 238—239.

со комбиниран состав; во овој реон беше префрлена борбената група „Ајзеле“, а дојде и борбената група „Фрех“.¹⁰⁴⁾

На овој правец дејствуваше 1 бугарска армија, во почетокот со две дивизии (1 и 2 пешадиска дивизија), а од реката Пчиња со три дивизии (и беше доделена 11 пешадиска дивизија).

Бугарската 1 армија¹⁰⁵⁾ и 17 и 18 македонска бригада на Кумановската дивизија како и 8-та прешевска и 12-та бујановачка бригада имаа задача да настапуваат по криворечкиот правец. Почетокот на нападот беше одреден за 7 октомври.

Командата на бугарската 1 армија предвиде за своите единици настапувањето да се изведе во три етапи: првата, овладување на просторот од границата до страцинските позиции, што требаше да се изврши за три дена; втората, заземање на Куманово и уништување на германските сили во тој реон; третата, заземање на Скопје. Основната оперативна идеја беше: да се изврши пробој на комуникацијата со опфаќање од север и од југ и со обезбедување спрема Овче Поле.¹⁰⁶⁾

Дејствата почнаа на 7 октомври. По дводневните борби против 2 баталјон на 22 ловечки полк, 2 бугарска пешадиска дивизија ја зазеде Крива Паланка. Германците успеаја со вешта маневра да се извлечат од тешката ситуација и да ги запоседнат страцинските позиции, во реонот на селото Дубочица и селото Петралица.¹⁰⁷⁾

По четиридневното прегрупирање на бугарските единици, на 12 октомври почна нападот врз страцинските позиции, кои ги бранеше борбената група „Ајзеле“ зајакната со дел на сили

¹⁰⁴⁾ Беа засилени со еден баталјон од 47 полк на 22 дивизија, со допунскиот баталјон, а кон крајот на октомври со 2 и 3 баталјон на 47 полк и со другите специјални единици; силите во јачина од еден полк од 11 дивизија беа упатени кон Бујановац (Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 194/342—345; к. 72, док. 2/3, 21/1.

¹⁰⁵⁾ Прва армија тогаш ги имаше во својот состав 1 и 2 пешадиска дивизија, артилериските и другите армиски делови — вкупно 7 пешадиски полкови, 3 артилериски полкови, 1 инженериски полк, 3 митралески баталјон, 2 коњички дивизион, 3 противтенковски баталјон и други приштапски делови. Армијата беше поддржувана и со авијација (Отечествената војна на Бугарија 1944—1945, кн. 2, стр. 120—121.

¹⁰⁶⁾ Отечествената војна на Бугарија, кн. 2, стр. 126; Ослободилачки рат народа Југославије, кн. 2, стр. 357—358; Рошавелов, н. статија, стр. 55; П. Антонов: Страцинската операција, Военноисторически сборник, кн. 58, София 1946, стр. 75—76.

¹⁰⁷⁾ Отечествената војна на Бугарија, кн. 2, стр. 135—138; Рошавелов, н. статија, стр. 55; П. Антонов, н. статија, стр. 75—77; Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 194/124—218, 219, 242—247, 315—320, 281, 285—286.

Полковникот Рошавелов ја даде следнава оцена за овие дејства: 2 пешадиска дивизија засилена со 36 пешадиски полк на бившата 29 пешадиска дивизија презеде добро замислена, но неумешно и јалово спроведена опфатна маневра заради овладување на Крива Паланка. Германците успеаја, иако со многу послаби сили, со вешта маневра да ги извлечат сите единици од тешката положба, поради што се одложија дејствата и одвај на 8 октомври 1 армија успеа да ја овладее Крива Паланка (Рошавелов, н. статија, стр. 55).

од Куманово. Борбите траеја седум денови. На 18 октомври 1 бугарска пешадиска дивизија ги овладеа позициите во реонот на Дубочица и Петралица, а 2 пешадиска дивизија Страцин. Во исто време, 1 полк на 1 пешадиска дивизија ги наткрили страцинските позиции од север, на кои веќе плански се беа повлекле германските единици на 18 и 19 октомври.¹⁰⁸⁾

Според добиената задача, 17 македонска бригада дејствуваше на комуникацијата Крива Паланка — Куманово, спречувајќи го снабдувањето и засилувањето на германските сили на тој правец. За да ги избегнат постојаните напади на 17 бригада, Германците во времето од 11 до 18 октомври презедоа неколку напади во реонот на Криви Камен, Дренак, Орлјак и Пераст. За тоа време, 18 македонска бригада, 8 пешадиска и 112 бујановачка бригада водеа секојдневни борби против германската борбена група „Пабст“, подоцна и против борбената група „Тим“,¹⁰⁹⁾ против делови од 11 германска воздухопловна пешадиска дивизија и против балистите во реонот на Прешево — Бујановац.

По прегрупирањето на силите, во духот на дополнителната наредба на командата на 1 бугарска армија, единиците на 1 и на 2 пешадиска дивизија на 22 октомври го започнаа нападот на страцинските позиции, кои требаше да се овладеат следниот ден, а потоа да се избие на реката Пчиња и да се создадат услови за настапување кон Куманово; овие позиции ги држеа 21 и 22 германски ловечки полк на 11 воздухопловна пешадиска дивизија.¹¹⁰⁾ Најжестоки и мошне успешни борби водеше 1 полк на 1 пешадиска дивизија на позициите Густино Брдо — Здравчи Камен — Зши — Непци; тука германските сили беа опкружени и останаа без огнена врска со другите сили. Но, иако беа создадени одлични услови, германските сили на овие позиции да се уништат, тие сепак успешно се извлекоа од обрачот и со еден дел ја запоседнаа позицијата на реката Пчиња, а со другиот дел тргнаа кон Куманово. 1 бу-

¹⁰⁸⁾ Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 194/321—323, 350—353, 345—349, 365—369, 378—379, 391—392, 400—401, 411, 414, 502, 510—515, 526—527, 530—533, 542, 545—548, 557; Рошавелов, н. статија, стр. 55, П. Антонов, н. статија, стр. 79.

¹⁰⁹⁾ Борбената група „Pabst“ на 6 октомври во својот состав ги имаше: 3 баталјон на 22 пешадиски полк, 13 и 14 чета на 22 полк, 2 дивизион на 22 артилериски полк и јуришни топови (Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 194/124—218, 567—569, 315—320, 281, 301—302, 321—323, 378—379, 411—415, 542, 545—548, 567—569, 606—608, 620, 622, 615.

¹¹⁰⁾ Страцинските позиции ги бранеа следниве единици од 11 дивизија: 1 и 2 баталјон на 21 ловечки полк, 13 и 14 чета на 21 полк, 1 и 2 баталјон на 22 полк, 11 физелирски баталјон на дивизијата, штапската батерија на 11 артилериски полк, 1 дивизион на 11 артилериски полк, 1 чета на 11 инженериски баталјон и 1 чета на 11 п. т. дивизион; од 22 дивизија: 1 и 2 баталјон на 47 полк; други единици: 10 баталјон на 999 полк, дивизион 109 на артилерискиот полк (Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 194/586—588.

гарска армија ги овладеа страцинските позиции по четиридневни борби. На правецот на дејството на 1 бугарска дивизија учествуваше и 17 бригада на Кумановската дивизија со околу 2.000 борци.¹¹¹⁾

Поради неефикасното и нерешително дејство на бугарските единици, кои често се прегрупираа и подготвуваа, првата етапа на борбата наместо за три дена, како што беше планирано, беше завршена за 18 денови. Толкавото задржување на бугарските сили на позициите што се наоѓаа едноподруго, го искористија германските единици за да се повлечат организирано кон Куманово.

По повлекувањето од страцинските позиции, поголеми сили на 22 германска дивизија организираа непосредна одбрана на Куманово, а нејзините послаби делови ги запоседнаа позициите источно од реката Пчиња. Според замислата на командата на 1 бугарска армија, оваа германска дивизија требаше на тие позиции да се уништи. Пак почнаа долготрајни подготовки и прегрупирања на бугарските единици, што на Германците им одеше во прилог, зашто добиваа драгоцено време. Штабот на Кумановската дивизија, заради поцелосно содејство со бугарските единици, ја префрли 18 македонска бригада јужно, а 17 македонска бригада северно од Куманово. Водејќи помали борби против германските единици на обезбедувањето, силите на 1 бугарска армија до 10 ноември му се приближуваа на Куманово. Но, поради нерешителноста на бугарската команда, обрачот околу Куманово не беше затворен, па Германците во ноќта помеѓу 10 и 11 ноември се извлекоа со главните сили кон Скопје, оставајќи ги во Куманово само заштитните делови. Единиците на Кумановското воено подрачје, 17 и 18 бригада на Кумановската дивизија и делови на 1 дивизија на бугарската армија, на 11 ноември влегоа во Куманово. Тука престанаа дејствата на бугарската 1 армија на територијата на Македонија.¹¹²⁾

Очевидно е дека бавното и нерешително настапување на бугарските единици од Крива Паланка до Куманово (околу 60 км), кое траеше цели 36 дена, а планирано да се заврши многу порано, придонесе германските единици на 11 и на 22 дивизија со активни дејства главно успешно да си ја извршат својата задача — да го обезбедат десниот бок на главните сили на Групата армии „Е“ при повлекувањето од Грција по долината на Вардар.

¹¹¹⁾ Отецествената война на Бугарија, кн. 2, стр. 152—168; П. Антонов, н. статија, стр. 65—66 и 81—88; Рошавелов, н. статија, стр. 55—56; Ослободилачки рат народа Југославије, кн. 2, стр. 359.

¹¹²⁾ Ослободилачки рат народа Југославије, кн. 2, стр. 359—360, 367—369; Отецествената война на Бугарија, кн. 2, стр. 168—182; Рошавелов, н. статија, стр. 55—56.

3. Дејствата на брегалничкиот и струмичкиот правец и ослободувањето на Источна Македонија

Бугарската 4 армија ја имаше во својот состав само 5 пешадиска дивизија, а подоцна ѝ беа потчинети 7 пешадиска дивизија и 2 коњичка бригада, кои дејствуваа на струмичкиот правец.¹¹³⁾ Заради усогласување на заедничките дејства на ова подрачје, во Горна Цумаја беше одржан состанок со командантот на бугарската 4 армија, генерал Урумов, кому што му беше соопштен планот за содејство утврден помеѓу Главниот штаб на Македонија и главниот командант на Бугарската народна армија — генерал Маринов. Потценувајќи ја борбената готовност на единиците на народноослободителната војска на Југославија, генерал Урумов со голема недоверба гледаше на овој план; тој сметаше дека „партизанските единици“ се малечки групи борци кои не можат да ги усогласат своите дејства со една „регуларна и организирана армија“. Настојуваше македонските единици, кои се бореа во зоната на дејствата на бугарската 4 армија, да ги стави под своја команда, истакнувајќи ја предноста на тактиката на поврзаните фронтови иако такви фронтови немаа организирани, туку одбрана на посебни отпорни точки. По долгите дискусии, некако беше усогласена координацијата на дејствата. По барање на Урумов, беше утврдено нападот да почне на 15 октомври, иако требаше заедничките дејства да почнат уште на 8 октомври во 7 часот изутрината. Па и тој рок, 15 октомври, не беше почитуван, туку единиците на бугарската 5 пешадиска дивизија го почнаа нападот ден подоцна, без да ги известат за тоа единиците на Главниот штаб на Македонија; бугарската команда не ѝ испрати ниту засилување на 50 дивизија на НОВЈ, иако тоа беше цврсто договорено.¹¹⁴⁾

Како причина за одлагањето на почетокот на операциите, бугарскиот полковник Рошавелов го наведе прегрупирањето на бугарските единици, вште неутврдените односи на бугарската команда со силите на народноослободителната војска на Македонија и сè вште непрободените морални кризи кај еден број од бугарските војници.¹¹⁵⁾

Во таквата ситуација, Главниот штаб на Македонија на 16 октомври му упати писмо на главниот командант на Бугарската народна армија, генерал Маринов, укажувајќи му дека бугарските команданти не се придржуваат кон утврдените планови, иако се во мошне повољна ситуација за комбинирани

¹¹³⁾ Според бугарските извори, армијата имала околу 15.000 луѓе, а кога ѝ се потчиниале 7 дивизија и коњичката бригада околу 30.000 (Кратка историја на отечествената војна, София 1958, стр. 163.

¹¹⁴⁾ М. Апостолски, н. книга, стр. 239—240, 247.

¹¹⁵⁾ Рошавелов, н. статија, стр. 57.

дејства од фронтот, во заднината и на боковите на непријателот.¹¹⁶⁾ Генерал Урумов беше сменет, а за командант на 4 армија беше поставен генерал Асен Сираков, дотогашен командант на 2 окупационен корпус на царската армија во Западна Тракија.¹¹⁷⁾

Одбраната на брегалничкиот и струмичкиот правец и на комуникацијата Дојран — Струмица — Штип ѝ беше доверен на 22 германска дивизија. На брегалничкиот правец беа ангажирани и 16 гренадирски полк и делови на 65 полк со главнината во Кочани и во Царево Село — еден баталјон се наоѓаше во Берово со истурени делови за обезбедување кај Звезгор, на врвот Чавка и една чета на планината Буковик. Борбената група „Зифген“ ги смени на 4 октомври кај Царево Село деловите на 11 воздухопловна пешадиска дивизија, кои беа упатени кон Куманово. На струмичкиот правец беше ангажиран 65 гренадирски полк на 22 пешадиска дивизија, чиј 3 баталјон беше поставен кај Ново Село за да ја обезбедува југословенско-бугарската граница од Петрич, по долината на Струма. Овој германски полк подоцна го смени борбената група „Катнер“ (засилена полковска група), чија задача беше да го обезбеди повлекувањето на деловите од Групата „Е“, кои се повлекуваа по комуникацијата Дојран — Струмица — Штип.¹¹⁸⁾

За дејствата од граничната линија до реката Вардар, и од реката Брегалница до реката Струмица, беа ангажирани Брегалничко-струмичкиот корпус на НОВ на Македонија и Бугарската 4 армија (во почетокот само со 5 пешадиска дивизија). Задачата на бугарската армија беше со енергични дејства од граничната линија што побрзо да избие на линијата Трогерци — Балван — Аргулица и да им го спречи на германските сили користењето на комуникацијата Струмица — Штип. За тоа време Брегалничко-струмичкиот корпус требаше да го разбие непријателот, дејствувајќи на комуникациите: Штип — Кочани, Радовиш — Штип и Берово — Пехчево — Царево Село, напаѓајќи ги упориштата во непријателската заднина на одбраната.

¹¹⁶⁾ М. Апостолски, н. книга, стр. 244—245.

¹¹⁷⁾ Еве што вели бугарската историографија за генералот Сираков: „Односот на силите покажува дека кон почетокот на септември 1944 година, кога настанаа промените во односите помеѓу Германија и Бугарија, корпусот (се мисли на бугарскиот 2 окупационен корпус во Западна Тракија — забелешка на авторот) можеше без особени напори да ги разоружи и да ги зароби хитлеровските сили. Меѓутоа, тоа не се случило. Верна кон противнародната политика на владата на Мувраиев и на Штабот на војската, фашистичкото командување на корпусот во лицето на генерал Асен Сираков им даде на хитлеровците можност да се повлечат непречено со целокупното вооружување за подоцна да се тепаат против нашите сили во Македонија“ (Отечествената војна на Бугарија, кн. 1, стр. 270).

¹¹⁸⁾ Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/1126—1130, 1153—1156; ф. 194/172—176, 189—194, 200—202, 129—218, 281, 365—369, 567—569; Ослободилачки рат народа Југославије, кн. 2, стр. 360, 362—363.

За настапување на брегалничкиот правец, штабот на 4 бугарска армија формира две групи: северна (18 и 33 пешадиски полк на 5 пешадиска дивизија), која требаше да настапува по правецот Царево Село — Кочани и да избие на линијата Трогерци — Балван — Аргулица и да го затвори правецот Штип — Кочани; јужна (2 пешадиски, 1 митралески баталјон и 1 противтенковска чета на 5 пешадиски полк, 2 брдски артилериски дивизион и 1 хаубичка батерија), која требаше да настапува по правецот на планината Буковик — Берово — превалецот Цами Тепе и да го затвори правецот Струмица — Пехчево. 7 бугарска пешадиска дивизија и 2 коњичка бригада требаше да дејствуваат на правецот Ново Село — Струмица.¹¹⁹⁾

Командантот на 4 бугарска армија од 8 до 13 октомври сето внимание го сосредоточи кон Буковик, кој го бранеше само една германска чета, додека на главниот правец Царево Село — Кочани бугарските единици останаа пасивни.

За тоа време, 50 дивизија на НОВ на Македонија дејствуваше според планот; 14 и 19 македонска бригада на комуникацијата Штип — Кочани и Радовиш — Штип, а 4 и 13 македонска бригада, коњичкиот ескадрон на Главниот штаб на Македонија и единиците на командите на местата и подрачјата ги напаѓаа германските упоришта на комуникациите Берово — Пехчево — Царево Село. На 13 октомври, 4 и 13 бригада на 50 дивизија ги ослободија Берово и Пехчево и ги овладеа височините на Голак (Чавка). Со тоа, всушност, им овозможија на бугарските единици од јужната група да ја овладеат планината Буковик; на 17 октомври, без допир со непријателот, јужната бугарска група изби на превалецот Цами Тепе, кај Струмица, и остана тука неангажирана сè до 6 ноември, кога влезе во веќе ослободената Струмица.¹²⁰⁾

Кон средината на октомври, Бугарската Врховна команда одново му нареди на командантот на 4 армија да премине во општ напад и повторно беше направен план за заедничко дејство, кој предвидуваше 5 бугарска дивизија да го ослободи Царево Село, а потоа со опфатни дејства на бугарските единици од север и на 50 дивизија од југ да овладеат со утврдените позиции Калиманци — Бигла и да се уништат главните сили на 16 германски полк. Нападот требаше да се изврши на 15 октомври. Но, бугарската северна група сè до 17 октомври беше ангажирана во борбите за ослободување на Царево Село

¹¹⁹⁾ Ослободилачки рат народа Југославије, кн. 2, стр. 360; В. Караванов: Калиманско-брегалничка операција, Военноисторически сборник, кн. 58, София 1946, стр. 90.

¹²⁰⁾ Архив ВИИ, НАВ—Н—Т—311, ф. 193/1126—1130, 1131—1134, 1153—1156; ф. 194/57—58, 172—176, 189—194, 200—202, 124—218, 219, 315—320, 281, 285—286, 271—272, 345—349, 362—363, 365, 369, 378—379, 391—392, 411—414, 530—533, 534—536, 545—548, 557, 567—569, 615; Ослободилачки рат народа Југославије, кн. 2, стр. 360—361; Рошавелов, н. статија, стр. 57.

и селото Тработивиште, а 13 и 14 бригада на 50 дивизија, држејќи се на договорениот план и не знаејќи дека бугарските единици доцнат со нападот два дена, на 16 октомври го почнаа нападот врз утврдените позиции Калиманци — Бигла и врз Кочани. По упорните борби, 13 бригада на 18 октомври ги овладеа позициите и воспостави цврста врска со единиците на 5 бугарска дивизија, кои напаѓаа од фронтот. Германците се повлекоа на нови позиции источно од Кочани,¹²¹⁾ а во ноќта помеѓу 21 и 22 октомври почнаа да се повлекуваат кон Штип; забележувајќи го тоа, 14 македонска бригада по третпат нападна врз Кочани и во раните утрински часови, на 22 октомври, го ослободи градот. Приквечерината во ослободеното Кочани влегоа и единиците на бугарската северна група.

Во натамошните дејства, од 22 до 27 октомври, 50 дивизија и бугарската северна група водеа безуспешни борби за ослободување на Штип.

„Бугарските сили се наполно неактивни на секторот на Кочани, го известуваше на 24 октомври штабот на Брегалничко-струмичкиот корпус Главниот штаб на Македонија. Германците се наоѓаат на линијата Тракања — Теранци. Бугарите и тука се неактивни. Договорениот план за заедничко дејство не го извршуваат, така што во борбата задоцнуваат или воопшто не стапуваат.“¹²²⁾

Откако виде дека соработката со бугарските единици тешко се остварува и оти бугарската северна група го одложува директниот напад врз градот, 50 дивизија сама го презеде нападот и на 8 ноември го ослободи Штип. Бугарските единици се задржаа и натаму на линијата Кучичино — Соколарци. Со тоа борбените дејства на бугарските единици од 5 дивизија беа завршени на територијата на Македонија.¹²³⁾

Струмичкиот правец од средината на октомври го бранеа германската борбена група „Катнер“ и 3 батаљон на 65 гренадирски полк. На тој правец беше ангажирана 51 дивизија (4, 20 и 21 македонска и Артилериската бригада) на Брегалничко-струмичкиот корпус, а од југословенско-бугарската граница — кај Ново Село, и бугарската 7 дивизија. Во времето од 21 до 29 октомври 51 дивизија изврши низа успешни напади во реонот на Радовиш и кај селата: Чечерлија, Чанаклија, Костурино и Голошеп. По петдневните борби во околината на Струмица, единиците на 51 дивизија на 5 ноември ја ослободија Струмица, а на 7 ноември Валандово, Удово и Дојран.

¹²¹⁾ Ослободилачки рат народа Југославије, кн. 2, стр. 361; Караиванов, н. статија, стр. 94—95.

¹²²⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, стр. 185.

¹²³⁾ Ослободилачки рат народа Југославије, кн. 2, стр. 361—362; Караиванов, н. статија, стр. 95—96.

Бугарската 7 дивизија, сè до 29 октомври, воопшто не премина во настапување, а од 29 октомври до 5 ноември влезе само во Ново Село, источно од Струмица, од каде што, откако си ја изврши задачата, германскиот 3 баталјон се повлече преку Струмица и Штип кон Скопје. По повлекувањето на германските единици, бугарската 7 дивизија на 6 ноември влезе во веќе ослободената Струмица, со што и на оваа дивизија ѝ престанаа дејствата на територијата на Македонија.¹²⁴⁾

И во текот на овие операции, штабовите на единиците на народноослободителната војска на Македонија протестираа поради неактивноста на бугарските единици и неисполнувањето на договорот за заедничките дејства; протести предизвикаа и извештаите на Радио-Софија за борбите и успесите на бугарските единици за ослободувањето на одделните градови во Македонија (Струмица, Штип, Валандово, Дојран, Гевгелија, Велес, Скопје), иако тие градови ги ослободија единиците на народноослободителната војска на Македонија.¹²⁵⁾

Не само воените дејства, туку и односот на одделните бугарски старешини и војници, понекогаш и на цели единици, спрема органите на народната власт и населението на Македонија беше мошне лош. Поради тоа, штабот на Брегалничко-струмичкиот корпус на 4 ноември 1944 му упати писмо на бугарскиот министер на војната со кое го извести за лошите постапки на бугарските единици и поединци, барајќи да се преземат мерки, со цел во иднина да се одбегнат слични појави.¹²⁶⁾

4. Ослободувањето на Повардарјето и на Западна Македонија

Во духот на планот на операциите за ослободување на Македонија, 15-от корпус на НОВ на Македонија (41, 48 и 49 дивизија), чии единици дотогаш дејствуваа по комуникациите: Охрид — Струга, Охрид — Битола — Прилеп — Градско и Гевгелија — Градско, доби на 20 октомври наредба од Главниот штаб на Македонија, да ги започне операциите за ослободување на Повардарјето, на Пелагонија и областа помеѓу Охридското и Преспанското Езеро. Како прв објект за напад беше одреден Прилеп, во кој се наоѓаше германска посада од околу еден полк. Со ослободувањето на Прилеп, требаше да се оневозможи содејството помеѓу германските единици кои се повлекуваа по долината на Вардар и оние што се повлекуваа по комуникацијата Битола — Прилеп — Градско, да се отсеке германската посада јужно од Прилеп и заштитните делови од

¹²⁴⁾ Ослободилачки рат народа Југославије, кн. 2, стр. 362—364.

¹²⁵⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, стр. 295—296, 320.

¹²⁶⁾ Исто, стр. 264—269.

Групата армии „Е“ (групата „Штајерер“ — јачина 7—9 баталјони) и на тој начин да се создадат што поповолни услови за побрзо и полесно ослободување на долината на Вардар.

За напад на Прилеп, Штабот на 15 корпус ја одреди 41 дивизија (9, 10 и 11 македонска бригада) и 5 и 7 бригада од 49 дивизија, а 48 дивизија и натаму требаше да дејствува на комуникацијата Струга — Охрид. По засилениот марш, 41 дивизија на 28 октомври се концентрира во реонот: Кокре — Присад — Крстец, а двете бригади од 49 дивизија се концентрираа во селата Забрчани и Заграчани.

Додека единиците вршеа подготовки за напад, во Прилеп ситуацијата многу се измени. Гарнизонот беше засилен уште со еден полк, кој беше во премин на тој правец. Задржувајќи поголем дел на сили во градот, Германците околу него ги запоседнаа доминантните позиции, истурајќи постојани обезбедувања на Плетвар, кај селата Тополчани, Тројкрсти и Мажучиште и кај манастирот Трескавец.¹²⁷⁾

Според одлуката на Штабот на 15 корпус, за напад на самиот град беа одредени: 5, 9 и 10 бригада, а 7 и 11 бригада беа одредени за обезбедување од правецот Битола и од Градско. Пред самото разденување на 29 октомври, единиците тргнаа во напад. Постигнувајќи изненадување, бригадите успеаја да ги отфрлат германските обезбедувања, така што 5 бригада изби во реонот на Маркови Кули и кај Тутуновата станица; 10 бригада во реонот на касарните, а 9 бригада во самиот раб на градот. За тоа време, 7 бригада ги отфрли Германците од селата Тополчани и Тројкрсти и ја запоседна комуникацијата Битола — Прилеп.

Германците дури околу 10 часот се средија и по силен артилериски и минофрлачки огин тргнаа во противнапад. На овие позиции беа водени борби, со наизменични успеси, сè до 31 октомври, кога единиците на НОВ на Македонија повторно се обидоа да го ослободат градот. Околу пладне, две германски моторизирани колони успеаја да се пробијат од Битола и од Градско и низ позициите на 7 и 11 бригада и да влезат во Прилеп. Единиците на НОВ, поради немање муниција, не можеа со расположливите сили да го заземат Прилеп, каде што беа концентрирани моќни германски сили.

Формирани во неколку колони, не дочекувајќи ја борбената група „Штајерер“, германските сили, во времето помеѓу 31 октомври и 2 ноември, се извлекоа преку Плетвар за Велес.¹²⁸⁾ Утрината на 2 ноември беа напазнати германските заштитници, кои делумно беа уништени, а делумно отфрлени кон Битола. Заостаналите германски делови, заедно со борбената група

¹²⁷⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 364—366; М. Апостолски н. книга, стр. 143—144; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 106; Архив ВИИ, к. 1308, док. 1—7/8, 2—3/8.

„Штајерер“, беа присилени, по ослободувањето на Прилеп, зашто им беше пресечена отстапницата, да се повлекуваат преку Битола, Охрид и Струга за Албанија. Така единиците на 41 и 49 дивизија, по четиридневни борби, на 2 ноември го ослободија Прилеп. Во градот беа заплени многу магацини со воена опрема. Единиците на НОВ на Македонија во овие борби претрпеа загуби од 78 мртви и 108 ранети, а непријателот имаше, според нецелосните податоци, околу 100 ранети, а бројот на мртвите не е утврден.¹²⁸⁾

Ослободување на Битола, Ресен, Охрид и Струга

По ослободувањето на Прилеп, Штабот на 15 корпус ја упати 49 дивизија кон Битола да го ослободи градот, а нејзината 5 бригада ја упати кон Охрид за да ѝ содејствува на 48 дивизија во ослободувањето на Охрид и Струга; 41 дивизија ја упати кон Кавадарци и кон Неготино на Вардар за да ги ослободи овие места, а потоа да дејствува по долината на Вардар кон Велес. Оваа дивизија му служеше на Главниот штаб на Македонија како резерва.

По дводневните борби во реонот на село Могила, каде што беа уништени околу два германска артилериска дивизиона, Германците се повлекоа преку Битола за Охрид, а 7 и 9 македонска бригада и 1 егејска бригада на 49 дивизија ја ослободија Битола на 4 ноември.¹²⁹⁾ Упатувајќи ја 7 бригада кон Охрид, Штабот на дивизијата ја упати 9 бригада да ја запоседне југословенско-грчката граница во духот на директивата на Врховниот штаб на НОВ и ПОЈ и на Главниот штаб на Македонија. За тоа време, 5 бригада вршеше засилен марш преку село Црноец и на 5 ноември го ослободи Ресен,¹³⁰⁾ а на 6 спроти 7 ноември изби во селото Велгоште, каде што воспостави врска со единиците на 48 дивизија, која веќе подготвуваше напад на Охрид.

На подрачјето Охрид — Струга беа задржани отфрлените германски единици и борбената група „Штајерер“ подготвувајќи се за извлекнување за Албанија. По еднодневната борба на приодите на градот, единиците на 48 дивизија и 5 и 7 бригада на 49 дивизија го ослободија Охрид на 7 ноември. Утредента, 4 албанска бригада на 48 дивизија ја ослободи Струга.

¹²⁸⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 365—366; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 95, 96, 111, 113, 114, 115, 116, 120, 123, 125; Архив ВИИ, к. 234, док. 7—8/1, 7—10/1, 23—72/1, 23—73/1; к. 1308, док. 1—6/8, 1—7/8, 2—3/8; к. 1309, док. 5—1/6.

¹²⁹⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 366; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 95, 97, 123, 130, 134, 135; Архив ВИИ, к. 1362, док. 11/3.

¹³⁰⁾ Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 141; Архив ВИИ, к. 232, док. 2—85/3; к. 1373, док. 45/3.

Подоцна, во градот влезе и 15 македонска бригада. Германските сили се повлекоа, преку превалецот Кафа Сане, за Албанија.¹³¹⁾

Со ослободувањето на Повардарјето, на Пелагонија и областите помеѓу Охридското и Преспанското Езеро, како и со отфрлувањето на германските заштитни делови и на борбената група „Штајерер“ кон Албанија, значително беше олеснето дејството на единиците на НОВ на Македонија за ослободувањето на Велес и Скопје.

Ослободувањето на Велес

Во Велес и во Скопје беа силни германски посади, кои постојано се зајакнуваа со степенот на повлекувањето на германските сили по долината на Вардар. Двата града претставуваа многу важни раскрсници на железнички и друмски комуникации, кои беа од животна важност за повлекувањето на германските сили од Грција.

Според некои податоци, во Велес беа разместени сили од околу еден полк. Како постојана посада беше 967 тврдинска бригада, која беше зајакнувана со сили кои се повлекуваа по правецот: Гевгелија — Градско — Велес и од правецот Битола — Прилеп — Велес. Тежиштето на одбраната на Велес беше на неговата западна страна, од каде што се закануваше најголема опасност, додека кон Штип беа истурени само посилен обезбедувања.

Според првобитниот план на Главниот штаб на Македонија, требаше во нападот на Велес, а потоа и на Скопје, да учествуваат 42 и 50 дивизија, делови од 41 дивизија и Артилериската школа на Главниот штаб. Меѓутоа, поради зафатеноста на 41 дивизија во долината на Вардар — Криволак — Градско и на 50 дивизија околу Штип, беше одлучено на Велес да нападне само 42 дивизија. Единиците на дивизијата тргнаа на 6 и 7 ноември, од поширокиот реон на Скопје, со засилен марш преку планината Караџица и се префрлија во реонот на селата Отиштино и Баџица.

Според одлуката на Штабот на 42 дивизија, наредено е главните сили на 8 бригада да напаѓаат по правецот: Оризари — Голиќ, Вршник — Велес, а помал дел од силите на бригадата да ја уништат германската посада кај устието на реката Тополка; 3 бригада да ги заземе железничката станица и казарните и што побргу да избие во градот; 12 бригада да остане во реонот на село Рапшани како резерва, со тоа што еден

¹³¹⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 366—367; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 113, 141, 144; Архив ВИИ, к. 1366, док. 2/3; к. 232 док. 2—85/3; к. 1362, док. 13/3; к. 1373, док. 41/3, 42—45/3, 3/7.

баталјон на Грохот би го обезбедувал левиот бок на 3 бригада. За поткрепа на нападот е одредена една хаубичка батерија со огневите позиции во реонот на Вршник. Поради немање пловни средства, не можеше да се спроведе идејата еден дел сили да се префрлат на левиот брег на Вардар за да го спречи германското извлекување од Велес за Скопје.

На 9 ноември, пред зорите, сите единици тргнаа во напад. Изненадувајќи го непријателот, 3 и 8 бригада многу брзо ги совладаа германските обезбедителни делови во реонот на Вршник, кај Вршник, кај железничката станица и кај устието на реката Тополка и до 9 часот избија на работ на градот. По тешките улични борби, бригадите до пладне успеаја да ги отфрлат Германците кон Вардар и да го ослободат тој дел на градот. Поради недостиг на тешко вооружање бригадите не можеа да ги отфрлат германските сили од тесниот простор околу мостовите. Околу 16 часот, германските единици кои отстапуваа од Штит, им помогнаа на посадите од Велес и им овозможија, под нивна поткрепа да се повлечат на левиот брег на Вардар и натаму кон Скопје. По повлекувањето, германските единици ги срушија мостовите на Вардар, така што 8 бригада дури ноќта помеѓу 9 и 10 ноември, со голема помош на населението, го премина Вардар и продолжи да настапува кон Катланово.¹³²⁾

Ослободувањето на Скопје

Последно германско упориште на територијата на Македонија беше Скопје. Во почетокот на ноември неговата постојана посада ја сочинуваша тврдинската бригада „Ангермилер“ (Angermüller) и алармните единици — формирани од припадници на разни единици. Во тоа време во Скопје пристигна и 3 баталјон на 65 гренадирски полк. Главните германски сили беа на десниот брег на Вардар и во јужниот дел на градот. Поседнатите објекти во градот беа фортификациски утврдени за кружна одбрана, а поголем број згради и мостови на Вардар подготвени за рушење. По губењето на Куманово, Штабот на германската 22 дивизија го одреди 47 полк да го брани Скопје, тврдинската бригада „Ангермилер“ ја постави на влезот на Качаничката Клисура поради прифаќање на силите од Скопје, а 3 баталјон на 65 полк го упати за Качаник. Всушност, 47 полк имаше задача да го брани Скопје до 24 часот на 14 ноември за да им обезбеди извлекување на другите сили од градот и околицата кон Качаник.

¹³²⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 367—368; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 140; Архив ВИИ, к. 232, док. 3/3.

Поради брзиот развој на ситуацијата, Штабот на 16 корпус донесе одлука, не чекајќи ги другите сили предвидени за напад на градот, нападот да го изведе 42 дивизија во содејство со 16 бригада на Кумановската дивизија. Штабот на 42 дивизија им ги постави следниве задачи на единиците: 12 бригада да ги уништи германските посади во бункерите кај Крстовар, а потоа да преземе напад по правецот Крстовар — Горно и Долно Водно, а еден баталјон (секоја бригада имаше по четири баталјони) за да го обезбеди левиот бок на 42 дивизија да ја запоседне линијата Велја Глава — Бел Камен — Крушопек, за да ја спречи интервенцијата на балистите од таа страна и да ја обезбеди хидроцентралата „Матка“; 3 бригада да напаѓа по правецот Кисела Вода — Црнице, а еден нејзин баталјон да ја уништи германската посада во селото Горно Лисиче, потоа по десниот брег на Вардар да продолжи кон Скопје; 16 бригада, која по тешките борби на 10 и 11 ноември кај Полишевини беше отфрлена од комуникацијата Скопје — Качаник, требаше да ја врзе за себе тврдинската бригада „Ангермилер“ и другите германски сили на левиот брег на Вардар.

По многу остри борби, на 13 ноември во 00,35 часот беа уништени германските посади на Крстовар и во Горно Лисиче, а во 2,30 часот започна општиот напад според предвидениот план. Наидувајќи на слаб отпор, единиците на 3 и 12 бригада брзо избија во реонот на Болницата и потоа под заштита на магла и со помош на вооруженото население и на борбените ударни групи во градот — кои претежно ги сочинуваа младинци — навлегоа во центарот на градот и ги блокираа сите згради запоседнати од Германците. До вечерта беше совладан отпорот на непријателот на десниот брег на Вардар, освен кај Офицерскиот дом, кај Народната банка и кај Учителската школа, од каде што Германците се бранеа во текот на целата ноќ и утредента. Благодарение на пожртвуваноста на борците, на помошта на населението и на припадниците на вооружените групи, спречен беше обидот на германските единици да ги срушат мостовите на Вардар, на хидроцентралата „Матка“ и на еден број минирани јавни згради. Германците, со своите главни сили, се извлекоа преку ноќта помеѓу 13 и 14 ноември кон Качаник.

Двомесечните борби на единиците на НОВ на Македонија против германските сили од Групата армии „Е“ беа успешно завршени: на германските колони, на обезбедувачките делови и на посадите им се нанесени осетни загуби во жива сила, техника и воен материјал. Според признанието на командантот

на Групата армии „Е“ — генерал Лер — повлекувањето на неговите единици низ Македонија било успорено за 10—12 дена, што за Германците претставуваше драгоцена загуба на време.¹³³⁾

Уништување на балистите и ослободувањето на Кичево, Гостивар и Тетово

Штом ја загубија поткрепата на Германците, балистите, во првата половина на ноември, премина во одбрана на поседнатите реони. Според нецелосни податоци во Западна Македонија (Струга, Дебар, Кичево, Гостивар, Тетово) и на Скопска Црна гора, имало околу 12—15.000 балисти — негде се појавува цифрата од 18.000. Во овие цифри се вклучени не само формациските балистички единици, туку и сите оние кои имале оружје. Вооружени со модерно германско пешадиско оружје, со доволно муниција, тие организираа цврста одбрана на споменатите реони, а посебно реонот на Кичево, запоседнувајќи ги селата: Зајас, Грешница, Челиковце Махала, Бериково, Туин и Србица.

Во духот на општиот план, Главниот штаб на Македонија му издаде на 10 ноември наредба на 15 корпус да го ослободи споменатиот реон од балистите и да воспостави народна власт. Штабот на 15 корпус донесе одлука да ги ангажира 41 и 48 дивизија и 7 бригада на 49 дивизија. Општата замисла беше: да се опкружат и да се уништат балистичките сили во реонот на Кичево, а потоа да се продолжи нападот кон Гостивар и Тетово. Врз основа на оваа замисла, Штабот на корпусот ги подели горните единици во три нападни групи:

— првата група: 1 и 15 бригада на 48 дивизија требаше до 14 ноември да го уништат непријателот во реонот на селата: Тајмишта — Бачишта — Колари и да го заземат упориштето Зајас;

— втората група: 4 албанска бригада, 6 и 7 македонска бригада да го ослободат Кичево, а една бригада да ги ослободи селата: Премка, Шутово и Гарани и да се зафрли во заднината на балистите во Кичево и во село Зајас;

— третата група: 41 дивизија да ги нападне балистите во реонот: Кафа — Туин — Србица, да ги ослободи тие места и да го продолжи нападот кон комуникацијата Кичево — Гостивар.

За сите единици почетокот на нападот беше одреден на 15 ноември изутрина.

Во одреденото време сите единици тргнаа во напад. По многу жестокиот отпор на непријателот во селата Колари и Мидинци, на Широкиот Чувик и кај селото Бачиште, 15 бри-

¹³³⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 368—369; Архив ВИИ, к. 1366, док. 3/1; к. 1428, док. 21/2.

гада се проби во реонот на Челиковци Махала, а 1 бригада зазеде еден дел од селото Зајас. Втората група: 4 албанска и 7 македонска бригада го ослободија Кичево многу лесно, зашто балистите дадоа слаб и неорганизиран отпор, додека 6 македонска бригада мораше да води мошнe тешки борби за да го протера непријателот од селата Гарани, Шутово и Премка. Обидите на третата група да го скрши отпорот на балистите во реонот: Туин — Србица не успеаја. Бидејќи правецот Гостивар — Кичево остана незащитен, од Гостивар пристигнаа нови балистичките сили со кои единиците од првата група водеа мошнe тешки борби. Значително зајакнати со овие сили, балистите преминаа во противнапад. Ситуацијата во овој реон сè повеќе се влошуваше кога кон Зајас беа ориентирани и оние сили кои беа отфрлени од правецот на третата група. По мошнe тешките борби кај Широкиот Чувик и кај котата 1049, 1 и 15 бригада беа отфрлени од позициите и изложени на крстосан оган на балистите. Поради таа состојба, Штабот на корпусот итно ја упати 7 македонска бригада кон Дарда Кула, а 4 албанска бригада кон селото Зајас, за да се зафрлат во заднината на непријателот. Со помош на овие единици, 1 и 15 бригада тргнаа во противнапад и повторно ги овладеаја котата 1049 и Широкиот Чувик. Притиснати од сите страни, балистите попладнаа на 16 ноември се повлекоа кон Гостивар, оставајќи послани обезбедувачки делови северно од Зајас — на планината Буковик. Единиците на третата група (41 дивизија), по тешките борби ги ослободија на 16 ноември селата: Папрадиште, Бериково, Јагол Доленци, Поповјани, Маја и Кафа.

Бидејќи единиците на 15 корпус на 17 ноември го завршија чистењето и разоружувањето на балистичките групи во кичевскиот базен, тие на 18 ноември изутрината тргнаа кон Гостивар во три правци. Задачата им беше: да ги разоружат разбиените балисти, да го ослободат Гостивар и да се поврзат со силите на 16 корпус, кои, по ослободувањето на Скопје, настапуваа кон Тетово. Не наидувајќи на организиран отпор на балистите, единиците на 48 дивизија го ослободија, во попладневните часови, Гостивар. За тоа време 41 дивизија изби со своите единици во висина на селото Куново, а 1 бригада во селото Врапчиште. Во Гостивар и околицата е запленило големо количество оружје, муниција и друга воена опрема, заробени се или се предале неколку илјади балисти.

По ослободувањето на Скопје, Штабот на 16 корпус ги ориентира 50 дивизија и 3 и 12 бригада на 42 дивизија кон Тетово, а Кумановската дивизија и 8 бригада од 42 дивизија кон Качаник. По петдневните борби кај хидроцентралата „Матка“, кај селата: Глумово, Групчин, Копачин Дол и Ларци, против моќни балистички сили, единиците на 50 дивизија и 3 бригада го ослободиа на 19 ноември Тетово. И овде беше запле-

нето големо количество оружје, муниција и друга воена опрема, а беа заробени или предадени неколку илјади балисти. Потоа, единиците на НОВ на Македонија презедоа чистење на подрачјето: Кичево — Гостивар — Тетово од разбиените балистички групи, прибирајќи го едновременно заостанатото оружје по селата.¹³⁴⁾

Со ослободувањето на овие градови, беше скршен и последниот отпор на територијата на Македонија. Конечно беше воспоставена народната власт на целата територија. Така, во заедничка борба со останатите народи и народности од Југославија, македонскиот народ, првпат во својата историја, го оживотвори својот вековен сон: националната и социјалната слобода и независност. Вардарската Македонија стана рамнопрвен член на Демократска Федеративна Југославија.

*
* *

Со ослободувањето на Македонија не престанаа воените напори на македонскиот народ. Напредно со консолидирањето на народната власт и со организирањето на целокупниот општествен, политички и стопански живот во земјата, во духот на директивата на Врховниот штаб на НОВ и ПОЈ, во декември 1944 беше извршена реорганизација на единиците во Македонија: расформирани беа 16 и Брегалничко-струмичкиот корпус, а реорганизиран беше 15 корпус. Во територијален поглед, Македонија беше поделена на три воени области: Скопска, Битолска, Штипска и Команда на градот Скопје.

Во врска со воените напори на сите наши народи за конечно ослободување на Југославија, 15 корпус (македонски) беше упатен на Сремскиот фронт поради учество во завршните операции на Југославенската армија. Корпусот учествуваше во операциите од Срем до Рогашка Слатина во составот на 1 армија.

Во заедничката вооружена борба, македонскиот народ и народностите од Македонија вложија огромен напор и дадоа свој придонес во борбата против фашистичките завојувачи и поробувачи. Од 1941 година па сè до крајот на војната паднаа преку 24.000 борци и припадници на народноослободителното движење, а неколку десетини илјади беа апсени, судени, интернирани, злоставувани. Ако се земе дека во тоа време Македонија имаше неполн милион жители, тогаш може да се каже

¹³⁴⁾ Ослободилачки рат, кн. 2, стр. 369—372; Зборник докумената, том VII, кн. 4, док. 152, 155, 161, 162, 163; Архив ВИИ, к. 232, док. 2/8, 5/2, 3/3, 6/2; к. 1308, док. 13/1; к. 1309, док. 5/6; к. 1362, док. 26/1, 24/3, 25/3, 4/2, 9/2, 29/3; к. 1366, док. 7/3, 8/3; к. 233, док. 2/8; к. 1379, док. 3/1, 22/12.

дека скоро секој десети жител на некој начин настрадал во текот на војната.

Комунистите, како организатори на вооружената борба, дадоа, исто така, драгоцени жртви. Не сметајќи ги големите загуби на членови на КП и СКОЈ, кои загинаа во борбените редови на НОВ на Македонија, партиските организации на теренот претрпеа, исто така, големи загуби. Во заднината загинаа, во борба со фашистичката војска и полиција или беа обесени односно стрелани: 11 членови на Покраинскиот, односно Централниот комитет на КП Македонија, 11 членови на обласни комитети на КПМ, 7 членови на окружни комитети, 76 членови на околиски и месни комитети и 445 членови на основните партиски организации.¹³⁵⁾

Во текот на народноослободителната борба беа уапсени 1618 членови на КП, од кои 34 беа осудени на смрт, 16 на доживотна робија, а 254 на разни временски казни и робији, интернирани се 363 итн.

Во ноември 1944 година во единиците на НОВ на Македонија имаше над 2.300 членови на КПЈ, а кон крајот на 1945 година 6.077 членови.¹³⁶⁾

Во зимата 1944/1945 година, единиците на НОВ на Македонија имаа околу 66.000 борци, а за време на капитулацијата на Германија околу 110.000 борци и старешини.¹³⁷⁾

Во ослободеното Скопје, кон крајот на декември 1944 година беше одржано Второто заседание на АСНОМ, а во март 1945 година први општи избори за селски, општински, градски и околиски народноослободителни одбори. Првата влада на Демократска Федеративна Македонија беше образувана во Скопје на 16 април 1945 година, кога АСНОМ беше преименуван во Народно собрание на Македонија.

Тоа беа остварувањата и придонесот на македонскиот народ и народностите од Македонија во заедничката борба со останатите народи и народности на Југославија во Ослободителната војна 1941—1945 година.

¹³⁵⁾ Први конгрес на КПМ, стр. 166.

¹³⁶⁾ Исто, стр. 166.

¹³⁷⁾ Исто, стр. 85.